

הסתדרות הצופים החקלאיים בארץ ישראל

(מקור: ידיעות תחנת הניסיונות החקלאית, כרך א, חוב' ה-ו, 1927, עמ' 235)

מאת עידית סופר

ינואר 2024

תוכן העניינים

1	.....חינוך חקלאי בארץ ישראל
2	.....המועדונים החקלאיים בארצות הברית
3	.....מדוע נבחר דווקא הכינוי "צופים"?
4	.....הקמת הקבוצות הראשונות וקיום מפקד היסוד של הסתדרות הצופים החקלאיים
8	.....פעילויות הצופים החקלאיים
18	.....ניסויי חמש הקבוצות הראשונות
27	.....החלום ושברו
27	.....קשיים תקציביים
30	.....מחסור במדריכים
31	.....מעמד "הצופים החקלאיים" כתנועת נוער
31	.....ניסיון "להחיות" את קבוצות הצופים החקלאיים
33	.....הרקע להקמת המועדונים החקלאיים בארץ בשנות הארבעים
34	.....הקמת המועדונים החקלאיים והפעילות בהם
36	.....סיכום
36	.....קיצורים
36	.....מקורות וביבליוגרפיה

הסתדרות הצופים החקלאיים בארץ ישראל

מאמר זה מבקש לשפוך אור על פרק עלום למדי בהיסטוריה של החינוך החקלאי בארץ: הסתדרות הצופים החקלאיים שפעלה בארץ ישראל בין השנים 1927-1929.

המאמר מתבסס בעיקר על מסמכים מקוריים שנמסרו על ידי מר זאב פרנק, שעבד במכון וולקני.

עיון במסמכים אלה ואחרים מגלה את התקוות הגדולות שליוו את הקמת קבוצות "הצופים החקלאיים", אך גם את הקשיים הרבים שהובילו בסופו של דבר להפסקת פעילותן במתכונת המקורית. עם זאת, החזון החינוכי לא ננטש, ובשינוי ארגוני הפך למודל מוצלח שפעל שנים רבות.

חינוך חקלאי בארץ ישראל

החינוך לחקלאות היה לקו מנחה בתנועת התחייה הלאומית של ישראל בדורות האחרונים, והרעיון של שיבת ציון וגאולת העם נקשר בחינוך לחקלאות ובעבודת האדמה. ראשיתה של הוראת החקלאות בבית הספר העברי הייתה בשנת 1870, עם ייסוד בית הספר החקלאי "מקווה ישראל", ומחנכים רבים בארץ החשיבו את העבודה בגינת בית הספר כמכשיר להעברת הידע החקלאי לציבור במושבה¹.

ההדרכה החקלאית לציבור בארץ – עולים חדשים, תלמידים, מתיישבים מנוסים ולא מנוסים כאחד – תפסה מקום נכבד בחזונו של פרופ' יצחק אלעזרי-וילקנסקי, הוגה המחקר החקלאי הממוסד בארץ ישראל. הוא דגל בשילוב של "חקירה, הוראה והדרכה", בדומה לעיקרון המנחה במכללות האמריקניות². במאמר שפורסם ב"הפועל הצעיר" ב-12 בנובמבר 1920, הוא תיאר את הצורך בהקמת מכון מחקר ותחנות ניסיון שיקדמו את החקלאות בארץ, באמצעות הקניית ידע ושיטות עבודה מתקדמות. ההשכלה החקלאית הייתה חיונית בעיניו להשגת תנופה כלכלית ולחיזוק האזורים הכפריים, כתגובת נגד לתהליך העיור. על פי מאמרו, הרחבת הידע החקלאי תבוצע באמצעות "מוסדי חינוך מיוחדים, קתדרות נודדות, ספרות חקלאית, הנהגת שיטות חינוך מיוחדות בבתי-הספר הקיימים. [...] הקתדראות הנודדות תהיינה הצינור להעביר את התוצאות משדות החקירה לאוכלסי השדה"³. כלומר, יוקם גוף שיהיה אמון על העברת הידע המחקרי לחקלאים בשטח.

¹ י' לבנון, החינוך לחקלאות, מעמ' 8 ואילך; וראו גם תיאורו של מ' סמילנסקי על הנעשה ברחובות בתחילת שנות העשרים של המאה העשרים: "אחד המורים בבית הספר העממי ברחובות, פולאק, התחיל לקרב את התלמידים לחקלאות. בחצר בית הספר הוקמו לול קטן ושובך יונים, ותחת פיקוחו של המומחה לגידול משי, בן המושבה מר סבי, התחילו התלמידים לגדל תולעים ופקועות להכנת החומר הגולמי של משי" (רחבות: ששים שנות חייה, עמ' 123).

² ע' ברזילי, אוצר וולקני, עמ' 15.

³ י' וילקנסקי, תחנות הניסיון והחינוך החקלאי בארץ, הפועל הצעיר, 1920, עמ' 6 (עי"ה).

בהמשך מופיע הרעיון להקים הסתדרות של צופים חקלאיים: "הקתדרה הנוודת יכולה [...] לסדר שיעורים שונים, מחלקות נוספות חקלאיות לבתי-הספר של המושבות, כמו כן לארגן בכל המושבות מעין הסתדרות של 'צופים חקלאים' עפ"י תכנית מפורטת שאגיש".⁴

באוקטובר 1921 הוקמו "המכון לחקלאות ולמדעי הטבע" (בהנהלת פרופ' אוטו ורבורג) ו"תחנת הניסיון החקלאית". זו האחרונה, שנקראה לימים "מכון וולקני", נוהלה בידי אלעזרי-וילקנסקי (וולקני) והועסקו בה חוקרים ומדריכים בתחומים שונים. ניסויי השדה נערכו בכל רחבי הארץ, והמשרדים והמעבדות הוקמו סמוך לגימנסיה "הרצלייה" בתל אביב.⁵

בשנים הראשונות לקיומה של תחנת הניסיון סודרו שדות ההדרכה על ידי המחלקה לפלחה, ובסתיו 1924 הוקמה רשמית מחלקת ההדרכה כמחלקה מיוחדת, שהשתייכה לתחנת הניסיון החקלאית ולמחלקה להתיישבות חקלאית, בחסות ההנהלה הציונית. בראשה עמד האגרונום שלמה צמח ופעילותה כללה: סידור שדות הדגמה במשקים; טיפול בנושאי הגנת הצומח, כולל בדיקת דוגמאות; ביצוע בדיקות כימיות ובדיקות זרעים; גידול בהמות ועופות; הכנת שימורי פירות; קיום הרצאות וקורסים; פרסום חוברות, עלונים ו"ידיעות" (פרסום תקופתי של סיכום תוצאות ההדרכה בשדה ובמעבדה).⁶ כפי שנראה בהמשך, מילאה מחלקה זו תפקיד מרכזי בהסתדרות הצופים החקלאיים.

המועדונים החקלאיים בארצות הברית

אלעזרי-וילקנסקי הושפע ממודל אמריקני גם ברעיונו להקים תנועה חקלאית-חינוכית לבני הנוער בארץ ישראל. תנועת הנוער H-4 הוקמה בארצות הברית בתחילת המאה העשרים כחלק מהעידן הפרוגרסיבי במדינה (1900-1920).⁷ המטרה הראשונית הייתה לחבר את הנוער הכפרי לחינוך חקלאי מעשי ולהקנות לו שיטות עבודה חדשות ומעשיות. באותן שנים צמחה ההדרכה החקלאית ופורסמה ספרות מקצועית, במטרה להעלות את התוצרת החקלאית, כחלק מהתפיסה כי החקלאות היא עסק כלכלי נושא רווח. במועדונים החקלאיים התארגנו קבוצות צעירים וצעירות מגיל 10 עד 18 לאגודה בהשגחת חקלאים מנוסים, כדי להשיג רווח מהיבולים ומענפים חקלאיים שונים, ושולבו בהם תאוריה ומעש. בכל מדינה (State) התקיים שיתוף פעולה בין מחלקת החינוך למכללה החקלאית.

⁴ שם, עמ' 8.

⁵ ראו לעיל הערה 2.

⁶ דין וחשבון ראשון לתקופת חמש שנות פעולה, תרפ"ב-תרפ"ו, מעמ' 73 ואילך; וראו גם: ח' עמיאור, משק בית האיכר, עמ' 340.

⁷ סמלה של תנועה זו הוא פרח שטוח בעל ארבעה עלים, שעל כל אחד מהם מצוירת האות H: Head, Heart, Hands, Health;

ראש – צלילות המחשבה, לב – נאמנות, ידיים – הענקת שירות, בריאות – שיפור איכות החיים. ראו: C. B. Trace, Information in Everyday Life: Boys' and Girls' Agricultural Clubs as Sponsors of Literacy, p. 284 note 1.

ההדרכה התבצעה במועדון, והפרויקט החקלאי יושם בבתי התלמידים. כל חניך נדרש לתעד את פעולותיו ולהקיף על דיוק בפרטים, להגיש דוח מסכם ודוח כספי. התקיימו גם תחרויות בין המועדונים. הודות לחברות בתנועה, רכשו החניכים כישורי חיים וערכי אזרחות טובה (אחריות, התמדה, עזרה לזולת וכו') ופיתחו כישורי מנהיגות. הפעילות בתנועה הקנתה מיומנויות וידע בתחומים רבים, כמו קריאה וכתביה, חשבון, הנדסה ומדעי הטבע, ובכך תרמה להישגיו של התלמיד בבית הספר.

אלעזרי-וילקנסקי ביקש לייסד בארץ ישראל תנועה חינוכית דומה, כי סבר שהלכות הטיפול במשק הזעיר נחוצות לנוער הישראלי, על מנת לחנכו לאהבת החקלאות ולהקנות לו ידיעות שיהפכוהו לאדם יצרני ומשכיל. במאמר נוסף שפרסם ב"הפועל הצעיר", ב-30 במאי 1924, הוא פירט את פעילות המועדונים החקלאיים בארצות הברית ותיאר בהתלהבות רבה את רשמי ביקורו במחלקה לחקלאות בושינגטון, שבה קיימת לשכה מיוחדת למועדונים החקלאיים: "[...] ימים אפשר להתהלך בלשכה זו, לדפדף בתמונות, להפך ביומני הנערים והנערות, יומני העבודה, לבדוק את התכניות, החשבונות של ההכנסות וההוצאות, רשימות ההסתכלות המעמידות את הקורא על כל פרטי מהלך-העבודה ועל קורות החי והצומח שכל אחד טפל בו".⁸ בכתביו מודגשת החשיבות הכלכלית של הפעילות בתנועה החקלאית: "עלינו להיות בראשית-הכל בני-התחרות בתבואותינו".⁹

מדוע נבחר דווקא הכינוי "צופים"?

אלעזרי-וילקנסקי בחר בצופיות כמעטפת חינוכית לפעילות החקלאית של התלמידים. ראשיתה של תנועת הצופים הכלל-עולמית (Scouts) ב-1907, כאשר רוברט באדן פאוול, איש צבא בריטי, הקים מחנה לנערים באנגליה, ובהמשך פרסם את משנתו בספר "צופיות לבני הנעורים". מטרתו הייתה לפתח בנוער כישורים פיזיים ורוחניים, כך שיהיו בני אדם מוסריים ומועילים.¹⁰

הצופיות הבאדן-פאוולית מעוררת הזדהות עם המשטר ועם ערכי החברה: אהבת המולדת, כיבוד הורים, עקרונות החופש, השוויון והאחוה, אזרחות טובה ועזרה לזולת. זוהי תנועה חברתית בלתי מפלגתית, ויש בה היררכייה של תפקידים, מדים, סמלים וטקסים. חלק מדיברות הצופה: איש אמת, נאמן להוריו, לעמו ולארצו, מביא תועלת לחברה, חובב טבע, דייקן ואוהב סדר, שואף ליצור ואוהב עבודה. הצופיות השלימה את החינוך הפורמלי בעזרת פעילויות בטבע, בטיולים, באימונים ובמחנות.

⁸ י' וילקנסקי, צופים חקלאים, הפועל הצעיר, 1924, עמ' 6 (עי"ה); וראו גם: י' אלעזרי-וולקני, מדות, הפרק "צופים חקלאים", מהדורת 1956, מעמ' 265.

⁹ י' וילקנסקי, צופים חקלאים, הפועל הצעיר, 1924, עמ' 9 (עי"ה).

¹⁰ ראו: רוברט באדן-פאוול באנציקלופדיה המקוונת "המכלול".

בעת פרסום מאמרו הראשון של אלעזרי-וילקנסקי בנוגע לצופים החקלאיים, בשנת 1920, תנועת הצופים כבר הייתה קיימת בארץ.¹¹ בתנועה הארץ ישראלית הודגשו החינוך לעבודה, בייחוד לעבודה חקלאית, וכן ההכשרה לחיי בניין וחלוציות. חלק מהפעילויות שנעשו בסניפים הראשונים שהוקמו בארץ, כללו התעמלות, משחקים, טיולים, סידור תערוכה חקלאית ואיסוף ספרים לספריית הגדודים העבריים.¹²

רוח הצופיות השתלבה בחזונו החינוכי של אלעזרי-וילקנסקי בהיבטים של קרבה לטבע, עבודה חקלאית והבאת תועלת לחברה. יתר על כן, ניסויים חקלאיים, כמו גם משימות צופיות, דורשים ביקורת עצמית, אחריות, כושר הסתכלות ודוקציה.¹³

הקמת הקבוצות הראשונות וקיום מפקד היסוד של הסתדרות הצופים החקלאיים

במקביל להתפתחות הידע החקלאי של המתיישבים ירד קרנה של גינת בית הספר, מאחר שרמת הידע של המורים לא הייתה מספקת. המצב הירוד בהוראת החקלאות עורר תסיסה בקרב המורים, והם ביקשו הדרכה מקצועית.¹⁴

על כן, תוכניתו של אלעזרי-וילקנסקי בתחום ההדרכה החקלאית זכתה לאוזן קשבת בקרב ציבור המורים במושבות. ב-8 בדצמבר 1926 פנה אביעזר ילין ממרכז הסתדרות המורים לתחנת הניסיון, בשם מורי המושבות, בבקשה לשלוח מדריך שיבקר בבתי הספר ויקבע את שיטות העבודה המתאימות. המורים לא היו בקיאים בתאוריה ובמעש וביקשו גם חומר מודפס מקצועי-מדעי. באותו זמן לא היו במחלקת ההדרכה מדריכים ייעודיים לבתי ספר, ולכן לא התאפשר לשלוח מדריך, אך הבקשה מעידה על הצורך הדחוף בהקניית ידע מקצועי למורים.

¹¹ בחול המועד פסח תרע"ט (1919) התאחדו "המשוטטים" מחיפה עם האגודות התל-אביביות "הרצלייה" ו"מכבי הצעיר" והקימו את הסתדרות הצופים בארץ ישראל. המשרד הראשי היה ביפו, והוקמו סניפים במקומות שונים בארץ, כולל במושבות (רחובות, נס ציונה ועוד). ראו: ח' אלון, היה נכון, מעמ' 26 ואילך; ח' אלון, תנועת הצופים מראשיתה ועד 1960, מעמ' 19 ואילך.

¹² הבהרה: יש להבדיל בין הסתדרות הצופים החקלאיים, הנידונה במאמר זה, לסניף "הצופים החקלאיים" שפעל בבית הספר החקלאי "מקווה ישראל" בין השנים 1920-1922. זה האחרון הוקם על ידי הצופה, המחנך והמורה לחינוך גופני, דוד אלמגור (קלינמן), והכינוי נבחר בשל צביונו של בית הספר (ראו: ח' אלון, היה נכון, עמ' 24-25; וגם: הקלטה של אלמגור מ-1988, ארכיון יד טבנקין, חט 25\תמכל קלטות קול\01). זו הייתה יוזמה פרטית של אלמגור, ונראה כי לא היה לה המשך לאחר עזיבתו. לעומת זאת, הסתדרות הצופים החקלאיים הוקמה רשמית בשנת תרפ"ז (1927) ופעלה ברחבי הארץ, בהנהלת מחלקת ההדרכה של תחנת הניסיון. עפרה יחיאלי מקרן רש"י מעירה (בהתכתבות פרטית) כי אין לדעת אם הרעיון לשם של סניף הצופים ב"מקווה ישראל" נבחר בעקבות הצעתו של אלעזרי-וילקנסקי או במקביל לה. כמו כן, הגם שהשם הופיע לראשונה בהקשר של סניף צופי "מקווה ישראל", בתקופה של הקמת הסתדרות הצופים החקלאיים סניף זה כבר לא היה פעיל והמושג יכול היה להיות מושאל לטעינת תוכן והדגשים אחרים.

¹³ י' דרור, תנועות הנוער ובית-הספר, 1989, עמ' 165.

¹⁴ י' לבנון, החינוך לחקלאות, עמ' 11.

על פי הדוח הראשון של תחנת הניסיון מ-1926, באותה שנה נעשו צעדים ראשונים מטעם התחנה ומחלקת ההדרכה לקראת ארגון הנוער במושבות, במועדונים ("קלובים") של צופים חקלאיים במסגרת בתי הספר.¹⁵

ב-31 בינואר 1927 נענתה מחלקת ההדרכה בחיוב לבקשה נוספת של ילין, לגבי משלוח עותקים של חומר מדעי, ובאותה הזדמנות עדכנה אותו כי נוסדו הקבוצות הראשונות במסגרת הצופים החקלאיים, בחדרה וברחובות: "[...] בחדרה [נוסדה] קבוצה א' בשם 'עץ הדר' וברחובות – קבוצה ב' בשם 'פרי האדמה'. הראשונה תטפל בשאלות מנבטות הציטרוסים [הדרים] והשנייה בתפוחי אדמה. ואנו בטוחים כי מרכז המורים יהיה לנו לעזר בעבודה זו".

במהלך אפריל 1927 נוסדו בנס ציונה שלוש קבוצות שעסקו בנושאים האלה: זיבול במשתלת לימונים, הדגרת אפרוחים והכנת שימורי ירקות.

המדריך הראשי מטעם מחלקת ההדרכה היה ד"ר יוסף כרמין, והעבודה המעשית בוצעה בשטח בית הספר או במקום אחר ביישוב.

מפקד היסוד הרשמי של הסתדרות הצופים החקלאיים נערך בחול המועד פסח, 21 באפריל 1927, בבית העם ברחובות. נשאו דברים מנהל תחנת הניסיון, מנהל מחלקת ההדרכה, המדריך הראשי ובא כוח מרכז המורים.¹⁶ במעמד זה חולקו הסמלים הרשמיים ל-47 ילדים משלוש המושבות. לאחר המפקד ביקרו הצופים בחלקת צופי רחובות.

¹⁵ דין וחשבון ראשון לתקופת חמש שנות פעולה, תרפ"ב-תרפ"ו, עמ' 79. "הצופים החקלאיים באמריקה", המוזכרים במסמך, הם חברי תנועת H-4.

¹⁶ הסתדרות הצופים החקלאיים, הארץ, 4 בדצמבר 1927, עמ' 4 (עי"ה).

צופי חדרה במעמד המפקד ברחובות, ברחבת בית העם¹⁷

צופי נס ציונה ברחבת בית העם ברחובות¹⁸

¹⁷ קרדיט: מאוסף ארכיון מוזיאון ה"חאן" בחדרה.

¹⁸ מקור: ח' אלון, תנועת הצופים מראשיתה ועד 1960, בתוך: מ' נאור (עורך), תנועות הנוער 1920-1960, ירושלים, 1989, עמ' 22.

קבוצת צופים חקלאים ברחובות בשדה תפוחי האדמה.

מבחינה ארגונית, הסתדרות הצופים החקלאיים הייתה באחריות מחלקת ההדרכה. בהנהלת ההסתדרות היו חברים נציגים מתחנת הניסיון, מהמחלקה להדרכה וממוסדות החינוך העליונים בארץ. המדריך הראשי מונה בידי ההנהלה והוא פיקח על עבודת הקבוצות. ההדרכה ניתנה על ידי מדריכי תחנת הניסיון והמדריך הראשי.

המדריך המקומי היה מורה מבית הספר או בוגר אחר שהסכים לקבל על עצמו את הליווי הצמוד של הקבוצה. ועד ההורים נבחר על ידי המועצה המקומית, אישר את תוכניות העבודה של הקבוצה, קבע את המדריך המקומי ועזר וייעץ לקבוצה במילוי הדרישות.

הארגון הפנימי של הקבוצה נהג כמו בהסתדרות הצופים הרגילה, דהיינו: ראש קבוצה, סגן, מזכיר. באותם ימים המחקר החקלאי בארץ היה בראשיתו: עוד לא נצבר די ידע ולא נכתבה ספרות מקצועית בעברית המותאמת לילדים. למרות זאת הסכימה מחלקת ההדרכה ליטול על עצמה את האתגר החינוכי הזה. תחילה הוקמו קבוצות במושבות ובהמשך התרחבה הפעילות לכל צורות ההתיישבות.

¹⁹ מקור: ידיעות תחנת הניסיונות החקלאית, כרך א, חוב' ה-ו, 1927, עמ' 235.

פעילויות הצופים החקלאיים

- מטרת הסתדרות הצופים החקלאיים הייתה "לקשר את הנוער לחקלאות ולחיי הכפר, לחנך חקלאים משכילים ואזרחים נאמנים; לעזור בבירור שאלות מעשיות חקלאיות שונות ובהכרת הצומח, החי והמטאורולוגיה של המולדת."²⁰

לגבי "בירור שאלות מעשיות חקלאיות": יש לציין כי הגישה של ש' צמח, מנהל מחלקת ההדרכה, הייתה כי תפקיד המחלקה אינו רק להפיץ לחקלאים ידע שנצבר בתחנת הניסיון, אלא יש לפעול גם בכיוון ההפוך: ליזום ניסויים המתבססים על השאלות ועל הבעיות שהתעוררו בקרב החקלאים, ובכך להעשיר את הידע של כלל המתיישבים.²¹

למשל, חברי קבוצת הגזר בנס ציונה מצאו כי זן הגזר המתאים ביותר לאדמת החול במושבה הוא הננטזי, וזן זה גם נותן הכנסה טובה (סיכום עבודת קבוצת הגזר, כ"ב באייר תרפ"ח).

הילדים אף סייעו לחוקרי התחנה במחקריהם: צופי חדרה אספו פטריות מאכל עבור מחקרו של פרופ' רייכרט מהמחלקה למחלות צמחים (התכתבות בפברואר-מרץ 1927).

אשר להכרת "המטאורולוגיה של המולדת": ברחובות החלו כבר בשנת תרפ"ו במדידות מטאורולוגיות. הילדים ביצעו את המדידות ומסרו את התוצאות לוועד המושבה ולמחלקת ההדרכה.²² הפעילות נמשכה גם בתקופת הצופים החקלאיים.

בעמוד הבא: קטע מתוך רשימת המדידות המטאורולוגיות ברחובות לחודש ספטמבר 1927.²³

²⁰ תקנון הסתדרות הצופים החקלאיים, אצ"מ, J1/7396, עמ' 98/2; וראו גם תמצית התקנות ב"ידיעות", כרך א, חוב' ה-ו, 1927, עמ' 235.

²¹ ח' עמיאור, משק בית האיכר, עמ' 340.

²² ב' לוי, בית הספר ברחובות במלאת לו ששים שנה (פסח תרנ"ג-פסח תשי"ג), עמ' 526; וראו גם: רחובות: בבית הספר, הארץ, 5 בדצמבר 1928, עמ' 3 (עי"ה).

²³ החומרים במאמר זה נסרקו מארכיונו של זאב פרנק, אלא אם כן צוין אחרת.

מס' חשבון		מס' חשבון		מס' חשבון		מס' חשבון		מס' חשבון		מס' חשבון		מס' חשבון		מס' חשבון	
מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון	מס' חשבון
7	7	762	765	95	100	20	83	26	31	23	27	50	1		
371	371	762	765	82	100	24	32	25	32	22	27		2		
						24	32						3		
54	54	761	766	81	99	20	83	29	32	22	22		4		
341	341	762	764	92	100	20	83	29	31	23	28		5		
32	32	763	766	91	100	21	84	25	32	24	28		6		
355	355	762	765	98	100	16	83	26	32	22	22		7		
35	35	762	765	100	100	20	83	26	32	24	22		8		
35	35	762	765	85	100	16	84	27	33	25	27		2		
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2		10		
32	32	760	763	100	100	17	87	28	33	25	29		11		
371	371	763	765	100	100	20	84	27	32	24	25		12		
315	315	765	767	98	100	20	83	25	30	24	28		13		
3	3	768	767	94	97	22	83	25	32	22	29		14		

- חברי הסתדרות הצופים החקלאיים: בתקנון נקבע כי ילדים וילדות בני 12 ומעלה יכולים להתקבל להסתדרות, אך מהמסמכים עולה כי גיל הסף היה גמיש יחסית, ושהתקבלו גם ילדים בני 11.24
- החברים נדרשו למלא טופס התחייבות, שבו הצהירו כי יצייתו לכל חוקי ההסתדרות וימלאו אחר פקודות המדריך.
- טופס התחייבות של משה דיין מנהל:25

מקום (נ) יום כ"ו לחודש תמוז תרפ"ג

לכבוד

ההנהלה הראשית של הסתדרות הצופים החקלאיים בא"י, מחלקת ההדרכה.

א. נ.

אני החתום מביע בזה את רצוני להיות לצופה חקלאי ואני מתחייב להשמע לכל חוקי ההסתדרות ולמלא אחרי פקודות המדריך.

ברגשי כבוד ובברכת ציון.

משה דיין

24 למשל, אחד מילדי עין חרוד היה בן 11 (על פי מכתב מהנציג המקומי, 8 בפברואר 1928).

25 הטופס אושר לפרסום באדיבות ליאור דיין.

הטופס החתום היה תנאי הכרחי לחברות בקבוצה, אך על רקע זה התעוררו קשיים ביישובים שבהם שלטה תנועת נוער אחרת. למשל, בדוח של ד"ר כרמין מ-11 בספטמבר 1927, הוא מציין כי בעת ביקורו במרחביה, מושב שבו שלטה תנועת הנוער העובד, התנגדו חברי המושב לחתימה על התחייבות בשם הצופים החקלאיים. מבחינת ד"ר כרמין, לא הייתה בעיה להשתייך לצופים החקלאיים ולנוער העובד בו-זמנית. לאחר דיונים ממושכים נמצא לבסוף פתרון: חברי הנוער העובד ייכנסו לתוך הסתדרות הצופים החקלאיים וייצרו בה סקציות חקלאיות. כרמין מציין שהדבר עשוי לגרור שינויים בחוקת הצופים.

- הקמת קבוצה התאפשרה כאשר היו לפחות 5 ילדים שקיבלו על עצמם עבודה משותפת בנושא ידוע ומתאים ובתנאי שהיה גם מדריך בוגר שהתחייב להדריכם בעבודתם.

רשימת 24 הקבוצות מיום הקמת הצופים החקלאיים ועד ינואר 1928:26

מספר	הקבוצה	א ש נ ה	א ש ה מ ק זמ	מספר החברים
א	מנבטת תושחש, זבל חם והשקאה		חדרה	10
ב	תפוחי אדמה - זנים		רחובות	10
ג	משחלת לימון - זבולים		נמ-צי זנה	10
ד	לול, הדגרת אפרוחים		נמ-צי זנה	6
ה	שמורים תרמי כות פירות		נמ-צי זנה	6
ו	משחלת תושחש - זבולים		חדרה	10
ז	בירור הירס		נהלל	12
ח	משחלת תושחש - זבולים		חדרה	7
ט	ברוב - זנים		נהלל	7
י	לול - גדול עופות		נהלל	8
יא	עגבניות זנים		בית-אלפא	5
יב	שמורים ורבות		בית-אלפא	5
יג	גזר - זנים		הרצליה	10
יד	גזר-זנים		נמ-צי זנה	10
טו	גזר - זנים		חדרה	4
טז	צפורן זרעים - זבולים		חדרה	3
יז	תפוחי-אדמה - זנים		נמ-צי זנה	6
יח	עגבניות - זנים		נמ-צי זנה	7
יט	תושחש - מנבטת		הרצליה	10
כ	גזר - זנים		הרצליה	10
כא	עגבניות-זנים		הרצליה	10
כב	תפוחי-אדמה - זבולים		כפר-סבא	10
כג	גזר - זנים		כפר-סבא	10
כד	שדה חצירים בקשר עם הזנה		כפר-סבא	10

²⁶ אפשר לראות שבקבוצות טו ו-טז בחדרה מספר החברים היה קטן מ-5. ראו התייחסות לכך בהמשך, בהערה 28.

לאחר שהתארגנה קבוצה, בחרו הילדים ראש קבוצה, סגן (לא תמיד) ומזכיר.²⁷

הילדים קיבלו העתקים מהתקנון, פנקסי רשימות לשם תיעוד פעולותיהם, יומן עבודה לרישום מספר שעות העבודה וסוג העבודה, והיה עליהם לחשב הכנסות והוצאות.

- הנושאים לעבודת הקבוצות הוצעו על ידי תחנת הניסיון, תוך התחשבות בצורכי המקום, ובשיתוף ועדות התרבות, הוועדים החקלאיים והמורים המקומיים. התבקש גם אישור מהילדים.

להלן שתי הערות לגבי סעיף זה:

ראשית, יש לציין כי היחס הבוגר אל הילדים וקבלת אישורם לביצוע התוכנית מעידים על גישה חינוכית הרואה בילד אדם עצמאי, בעל רצונות ומחשבות משל עצמו.

שנית, עיון במסמכים מגלה שהיו חילוקי דעות בין הגורמים המקצועיים לבני המקום. דוגמאות:

- בחדרה התנגדו הילדים לביטול קבוצות לאחר סיום העבודה, כי רצו להישאר עם חבריהם ולהמשיך בניסויים נוספים.²⁸

- בכפר סבא ביקשו המקומיים להקים קבוצה לגידול ברושים כמשברי רוח בפרדסים, אך מחלקת ההדרכה השיבה כי יש להעדיף גידול חציר לצורך הזנת פרות (טבת תרפ"ח).

- במושבי עמק יזרעאל התנגדו החקלאים לגידול עיזים מחשש שישחיתו את הגינות, והעדיפו על פניהן גידול עגלות, אך המדריך המקצועי י' נריה עמד על דעתו שיש להתמקד דווקא בגידול עיזים מפאת חשיבות הענף.²⁹

- מהלך העבודה בקבוצה: על פי התקנון, מדריכי התחנה נדרשו לבקר בקבוצה לעיתים תכופות ולתת הוראות; גם המדריך הראשי נדרש לבקר - בזמנים קבועים.

הקשר בין תחנת הניסיון לקבוצות התנהל באמצעות ביקורים ומכתבים. המסמכים משקפים התכתבות ערה בין הנציגים המקומיים למחלקת ההדרכה, בעניין תוכנית העבודה, קבלת הנחיות, התייעצויות ובקשות למשלוח חומרים ופנקסי רשימות.

נציג הקבוצה היה המדריך המקומי (בדרך כלל מורה מבית הספר) או מזכיר הקבוצה (אחד הילדים). מכתבי הילדים מצטיינים בעברית גבוהה ומליצית, כיאה לרוח התקופה. הם מציינים את התאריך העברי וחותרים לרוב "בברכת הצופיות החקלאית". ברכת הצופיות שכיחה גם במכתבי מחלקת ההדרכה.

חברי הקבוצות נדרשו לעדכן את מחלקת ההדרכה בהתקדמות עבודתם ויכלו לשאול שאלות. אם נתקלו בסימני מחלה או במזיקים – שלחו לתחנת הניסיון דגימה בצירוף טופס.

מסמכים לדוגמה:

- תוכנית העבודה לקבוצה ז בנהלל - בירור תירס לזריעה, יולי 1927 (ראו סריקה בעמוד הבא)

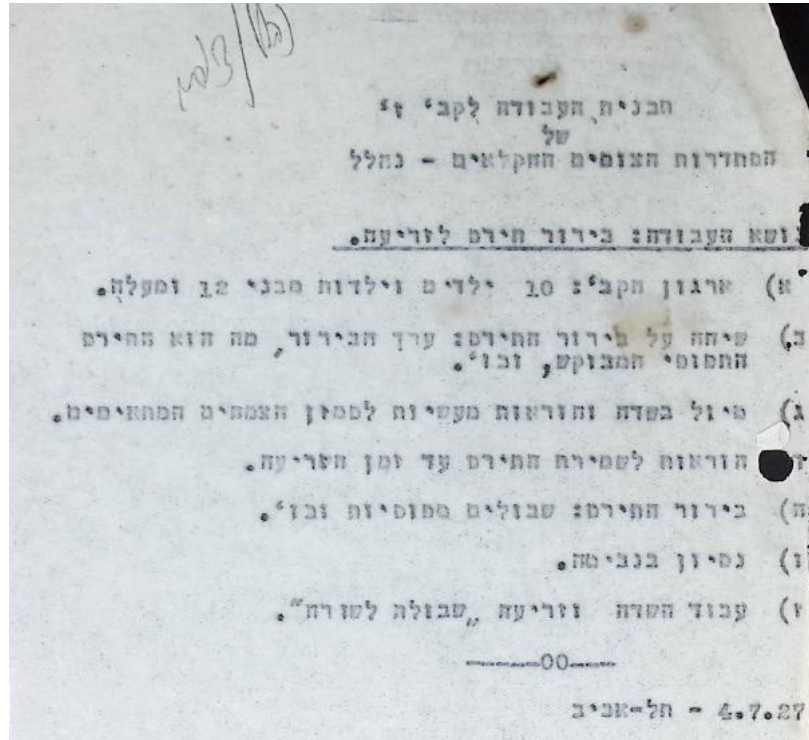
²⁷ לפי הפרוטוקולים בחדרה, הבחירות היו חשאיות (אספה א של קבוצה ו, כ' בסיוון תרפ"ז).

²⁸ הקבוצה שמנתה שבעה תלמידים, סיימה את עבודתה, ולבקשת הילדים פוצלה לשתי קבוצות חדשות של שלושה וארבעה, ללא קבלת חברים חדשים. זו הסיבה שבקבוצות הגזר והציפורן בטבלה שלעיל יש פחות מחמישה תלמידים (ראו הפרוטוקולים של קבוצה ו בחדרה בתאריכים ד' וה' בכסלו תרפ"ח).

²⁹ ראו דוחות של ד"ר כרמין מביקוריו בעמק יזרעאל (11 בספטמבר 1927 - נהלל, דוח בכתב יד; 12 בספטמבר 1927 - דוח מודפס).

סעיפי התוכנית:

- (א) ארגון הקבוצה: 10 ילדים וילדות מבני 12 ומעלה.
 (ב) שיחה על בירור התירס: ערך הבירור, מה הוא התירס התפוס [טיפוסי] המבוקש, וכו'.
 (ג) טיול בשדה והוראות מעשיות לסימון הצמחים המתאימים.
 (ד) הוראות לשמירת התירס עד זמן הזריעה.
 (ה) בירור התירס: שיבולים טיפוסיות וכו'.
 (ו) ניסיון בבטיטה.
 (ז) עיבוד השדה וזריעה "שבולה לשורה".

- שאלה מקבוצת חדרה על הצהבת עלים בצמח החושש, אוגוסט 1927 (הפרטים האישיים של התלמידה נמחקו מטעמי צנעת הפרט):

תחנת הנסיון החקלאית
מחלקת ההדרכה

מסר 860/כ
10.8.27

לכבוד המחלקה לפתולוגיה
של תחנת הנסיון

בית חנו מצהיבים לכם לבייקת צמחי
מסר קב' צו פים, חלקים
תארי הנזק חפליה מצמחי בים, הצמח סת

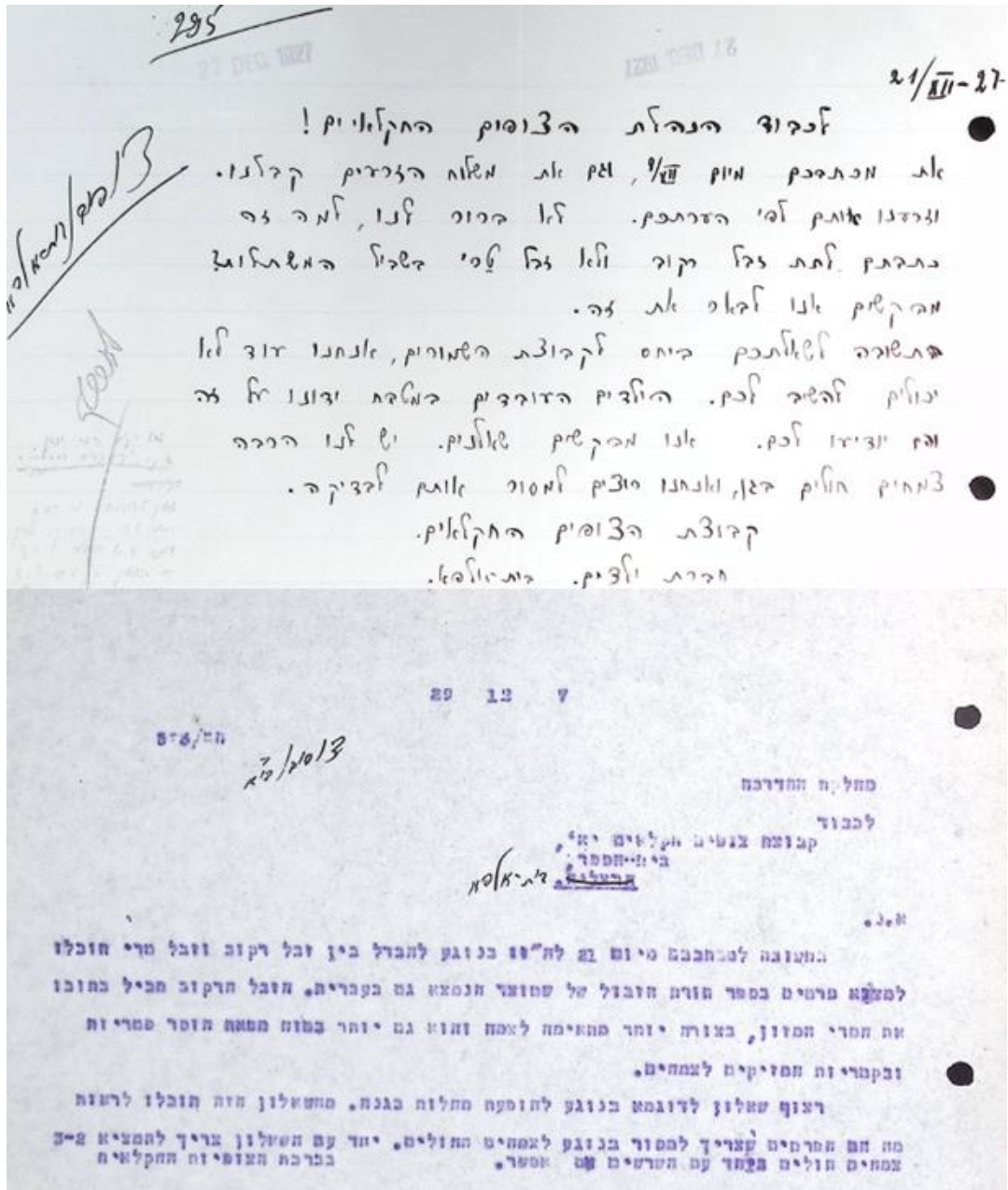
זמן היצאת

הקניות

המסר נכנס ביום 10.8.27
המחצית ביום
מסר 4260
כרסין

בטופס נכתב: "העלים מצהיבים, הצמח מת", והמחלקה לפתולוגיה השיבה כי נביטי החושש "נבדקו ונמצאו גוועים במחלת ריקבון השורש. פרטי המלחמה [הדברה] מסר לכם בוודאי הדר. כרמין והם מפורטים בעלון שהוציאה מחלקת ההדרכה".

- התכתבות בין ילדי בית אלפא למחלקת ההדרכה מדצמבר 1927 (ראו סריקות בעמוד הבא):
הילדים שואלים על ההבדל בין זבל רקוב לזבל טרי ומבקשים לשלוח להם טפסים (שאלונים) לבדיקת צמחים חולים. מחלקת ההדרכה מפנה את הילדים לספר "תורת הזיבול" מאת שטוצר, הקיים גם בעברית, ומסבירה כי זבל טרי מתאים יותר לצמח, הן מבחינת הרכבו והן מבחינת בטיחותו. המחלקה מצרפת גם שאלון לדוגמה ומבקשת לשלוח דגימה מהצמחים החולים, רצוי עם השורשים.

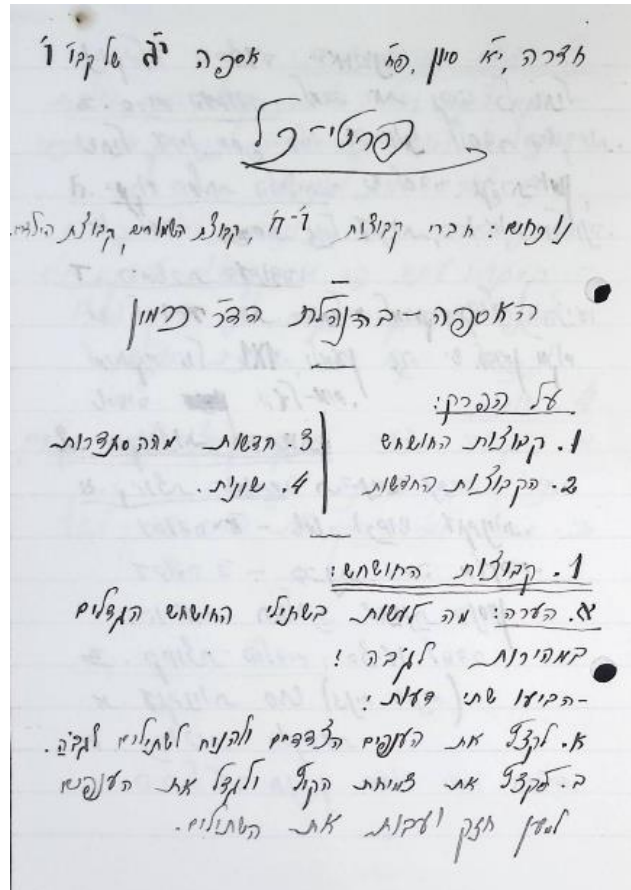

- במסמכים שברשותנו יש גם התכתבות מעניינת בין חברי קבוצת הלול בעין חרוד, העוסקים בהזנת אפרוחים, למחלקת ההדרכה. המקומיים שואלים אם ניתן להשתמש בזיפיזי כמזון לאפרוחים, במקום בצדפים שחסרים ביישובם, ונענים כי הצדפים מכילים סיד, החיוני לבניין הגוף של האפרוחים, ולכן כדאי להשיג חומר זה. מחלקת ההדרכה גם מתעניינת בגזע התרגולות שמהן נלקחו הביצים, ומתשובות החניכים מתברר כי בעין חרוד אין גזע טהור ולא ניתן לדעת "מאיזו הצלבה הביצים" (התכתבות בחודשים ניסן-אייר תרפ"ח).
- פעילויות נוספות: בתקנון מתבקשות הקבוצות לקיים אספות והרצאות ולערוך מפגשים בין הקבוצות; יש כוונה לקיים גם טיולים ואירועים שונים ("נשפים וחגיגות").

השתמרו פרוטוקולי אספות של קבוצות מחדרה. לדוגמה, מהישיבה של קבוצה ו (גידול חושחש), שהתקיימה בד' בכסלו תרפ"ח, אנו למדים על קיומה של גינת ירקות ופרחים בבית הספר, ששימשה את כלל התלמידים, גם את אלו שלא השתייכו ל"צופים החקלאיים", ועל הצורך בהסדרת היחסים בין אלו האחרונים לקבוצות הלא-צופיות.

עמוד מתוך פרוטוקול של אספה משותפת לקבוצות ו ו-ח, לקבוצת השימורים ול"קבוצת הילדים" (י"א בסיוון תרפ"ח):

אשר לצופים החקלאיים ברחובות: המדריך המקומי כתב לתחנת הניסיון כי אין להם פרוטוקולי ישיבות, מאחר שהעדכונים לתלמידים נמסרו בזמן ההפסקות או בכיתות ולא הורגש צורך באספות מיוחדות. עם זאת, הוא מתחייב לשפר את ההיבט הארגוני ולמסור להבא דוח מסודר על הקשר עם הקבוצות (מכתב מיום י' בתמוז תרפ"ז).

בכפר סבא – כל קבוצה נפגשה פעם בשבוע לפעולה שנפתחה בשירה והסתיימה בתרגילי סדר. בפעולות התנהלו שיחות על נושאים שונים (עיבוד האדמה, אחריותו של הצופה). בשבת הייתה פעולה כללית, שנפתחה בשירה והסתיימה במשחק. החניכים דנו גם בנושאים כלליים (ביאליק, עבודה עברית), שיחקו במשחקי צופים ושרו שירים רגילים וצופיים. בבית הספר היה "עיתון בעל פה" ובו מדור מיוחד לצופים החקלאיים (על פי מכתביו של מ' קלעי-סטרליץ מהמועצה המקומית, ט"ו וי"ט בטבת תרפ"ח).

הרצאות: בסניפי הקבוצות התקיימו הרצאות על הצופים החקלאיים באמריקה (הכוונה כנראה ל-H-4) – בעזרת פנס קסם, על ידי המדריך הראשי.³⁰

המדריכים המקומיים נתבקשו לאתר מרצים מתאימים מקרב בני המקום, כדי להעשיר את הידע של הצופים על נושא עבודתם. למשל: לצופי חדרה הומלץ לשמוע הרצאה על התפתחות הציטרוסים [הדרים] ביישובם³¹, ולילדי נהלל הוצעו הרצאות על ערך הכרוב בגן הירק המקומי ועל מאכלים שאפשר להכין מירק זה.³²

מדריכי תחנת הניסיון קיימו הדרכות אזוריות שיועדו גם לצופים, על מנת שיישמו במשקי ההורים את החומר הנלמד:

במרץ 1928 הוזמנו צופי העמק לתערוכת עגלות בעפולה, לצורך הדגמה של שיטת הזנה מיוחדת המזילה את ההוצאות עד ל-50 אחוז. בהזמנה נכתב כי עד הצהריים יתקיימו משחקי צופים, והחל מהשעה 14:00 יפרטו עובדי תחנת הניסיון את שיטת ההזנה. צופי כפר סבא הוזמנו לתצוגה דומה, שהתקיימה באותו חודש בהרצלייה.

סיורים / טיולים: התקיימו סיורים וטיולים בסביבתם הקרובה והרחוקה של הילדים. מחלקת ההדרכה המליצה למדריך של קבוצת הכרוב בנהלל לארגן טיול כדי לראות את התפתחות הכרוב אצל חברי המושב וגם אצל הערבים בסביבה (נובמבר 1927).

בפרוטוקול של קבוצה א בחדרה מוזכר טיול לרחובות, ולפי התאריך מדובר בנסיעה של הילדים לרחובות לצורך השתתפות במפקד וביקור בחלקה של צופי רחובות, בחול המועד פסח תרפ"ז.

התקיימו גם חגיגות ונשפים לציון אירועים מיוחדים ולסיום עבודת הקבוצה:

בכפר סבא התקיימה חגיגה בט"ו בשבט (1928) – לכבוד האירוע קושט האולם בירק, והתוכנית האומנותית כללה דקלום, שירה, הצגת "תמונה חיה" ותרגילי התעמלות.

בחדרה התקיים נשף ב-1 במאי 1928 במלאות שנה לייסוד הסתדרות הצופים החקלאיים, והשתתפו בו גם צופי רחובות. בפרוטוקול הישיבות רשום כי באירוע נישאו נאומים, הושמע סיכום קבוצה א, והתוכנית כללה גם נגינת מנדולינות, דקלום, הכנת עיתון ספרותי ועיתון היתולי וברכת צופי רחובות. האירוע הסתיים בשירת התקווה.

• בגמר העבודה פרסמה הקבוצה דין וחשבון.

התלמידים מסרו את סיכום עבודותיהם, הן כדוח קבוצתי והן כדוח אישי, במלל ובתרשים.

הילדים שעסקו בגידול צמחים, נדרשו להתייחס לנושאים כמו: סידור החלקה, זיבול, חיטוי, זריעה, שיטת העיבוד, הסתכלויות [תצפיות], מחלות ומזיקים, כמות הזיבול, ימי הזריעה והאיסוף, והם הגישו גם דוח כספי.³³

³⁰ ראו לדוגמה: חדרה - פרוטוקול אספה ה של קבוצה ו, כסלו תרפ"ח; מכתב ממחלקת ההדרכה לסניף בהרצלייה ב-15 בינואר 1928.

³¹ חדרה - פרוטוקול קבוצה ו, ד' בשבט תרפ"ח.

³² מכתב ממחלקת ההדרכה ב-15 בנובמבר 1927.

³³ ראו בהמשך פירוט ב"ניסויי חמש הקבוצות הראשונות".

כמו כן, התלמידים נתבקשו להשיב לגבי התועלת שהקבוצה הביאה ליישוב, התועלת שהפיק החניך והאם החניך חושב להמשיך את עבודתו בהסתדרות הצופים החקלאיים.
אחד התלמידים בחדרה כתב כך:

"אם אחפץ לעשות בביתי בשבילי מבטחה של חושחש, אזי אוכל, ולא אצטרך ללכת לשאול אצל מי שהוא. [...]. לפני שעבדתי במבטתי זו לא ידעתי איזה זבל לשים ואיך לשים, אבל כעת שאני נגש לעשות מבטחה, הרי אני מאשר, עומד אני על יד מבטתי ומביט על פרי עבודתי כמומחה..."

• **סידור תערוכה ותיאור שיטות העבודה:**

ילדי הקבוצה לבירור תירס בנהלל הציגו מתוצרתם בתערוכת תירס.³⁴

חברי קבוצת הכרוב בנהלל ביקשו בחודש מרץ 1928 לערוך נשף עם סיום גידול הכרוב. לקראת הנשף הם תכננו להפיק עיתון ובו סיכום העבודה ותרשימים, ותוכננה גם תערוכת ראשי כרוב. במכתבם למדריכי תחנת הניסיון שאלו התלמידים כיצד יש לשמור על הכרוב לתערוכה, וזו התשובה שקיבלו: "אמצעי מנוסה איננו. אולם כדאי להחזיק ראשים אחדים טיפוסיים מכל זן, לא גדולים ביותר ולא קטנים ביותר, במקום קריר. אפשר שישתמרו יפה אם התערוכה לא תידחה להרבה זמן. את העלים יכולים אתם לייבש כפי שמייבשים בכלל צמחים".

במכתב אחר לקבוצה זו הציעו מדריכי התחנה לכתוב חיבור בנושא "כיצד סימנתי את ערוגתי", שבו יפרטו הילדים את שיטות העבודה כדי לייעל אותה, לטובת כלל חברי הקבוצה.³⁵

• בגמר העבודה ולאחר מילוי חובותיהם קיבלו הילדים **תעודה**.
להלן התעודה שחולקה לתלמידי קבוצת הגזר בנס ציונה:

PALESTINE ZIONIST EXECUTIVE
INSTITUTE of AGRICULTURE and NATURAL HISTORY
Agricultural Experiment Station
Tel-Aviv, Palestine
P. O. B. 121.

הנהלת הצופים החקלאיים
מכון לחקלאות ולמדע הטבע
תחנת הניסיון החקלאית
תל-אביב, ארץ-ישראל
מבדעי-נס
מחלקת ההדרכה

Director Institute of Agriculture and Natural History: Prof. G. Warburg.
Director Agricultural Experiment Station: A. Eliscari-Vaicosi.

תל-אביב, ת"י ט"ז ח' תרפ"ח
24.8.28

לזכרון י, גרסה, כמנוב אנבר, טניידרוביץ אברתם חקתן, טניידרוביץ אברתם חקתן
לר' יוסף, זמל' הושת, בן חלל יגאל, טרודניק טולטית, טלדמן דוד.

תעודה לזכרון ל
המחלקה הצופים החקלאיים
מחלקת הצופים החקלאיים בארץ-ישראל

30/1/28

³⁴ ידיעות, כרך א, חוב' ז-ח, 1927, עמ' 336.

³⁵ מכתב ממחלקת ההדרכה ב-15 בנובמבר 1927.

הנהלת הסתדרות הצופים החקלאיים קיוותה שהחומר העיוני, ששימש את התלמידים בפעילותם החקלאית, ישמש את המורים גם לשיעורי עברית, חשבון, הנדסה, ציור ועוד.

ניסויי חמש הקבוצות הראשונות

בחלק זה תפורט העבודה שנעשתה בחמש הקבוצות הראשונות שהשתתפו במפקד הצופים החקלאיים. הקבוצות בחדרה וברחובות נוסדו בראשית 1927 וזכו לתשומת לב רבה בפרסומי מחלקת ההדרכה. השתמרו גם מסמכים אישיים רבים של הצופים במקומות אלה.

חדרה

העבודה של **קבוצה א**, שנוסדה בשבט תרפ"ז (ינואר 1927), התבצעה במנבטת חושחש. נושא עבודתה היה בירור השפעת הזבל האורגני ושיטות ההשקיה על מהירות הנביטה ובריאות שתילי חושחש. זו הייתה קבוצה מעורבת, של 10 בנים ובנות. האיכרים העמידו לרשותם של הצופים חלקות לעיבוד, ולפני תחילת העבודות הציגו להם הצופים שאלונים על השדה, גודלו והפעולות שבוצעו בו (דישון, עשבים רעים וכו').³⁶

לפי הפרוטוקולים של קבוצה זו, התקיימה שיחה בין המדריך הראשי לחברי הקבוצה בדבר הימנעות ממחלת ריקבון השורש, סוג הזיבול ושיטות גידול.

הצופים ביצעו את הפעולות החקלאיות הנדרשות ולאחר מכן סיכמו את התוצאות. סיכום העבודה אף זכה להתפרסם ב"ידיעות".³⁷

תוצאות העבודה:

- הזרעים מפרדס עיריית תל אביב, שהיו יומיים מחוץ לפירות, הצליחו יותר מאלו שהובאו מאום ג'וני והיו כחודש מחוץ לפירות.
- במנבטות שהיו מכוסות בחול ים הייתה הנביטה קטנה בהרבה מאשר באלו שכוסו בחול פשוט.
- הנביטה הייתה מהירה יותר בארגזים המזובלים, בהתאם לכמות הזבל שהייתה בתוכם ולתכיפות ההשקיה.
- מחלות: אחוז הנבטים הנגועים בריקבון צוואר השורש היה גבוה הרבה יותר בארגזים שזובלו מאשר באלו שלא זובלו כלל. אחוז הנבטים החולים בהשחרת ראש הגבעול היה שווה בערך בכל הארגזים.

³⁶ מצויות בידינו רק התשובות.

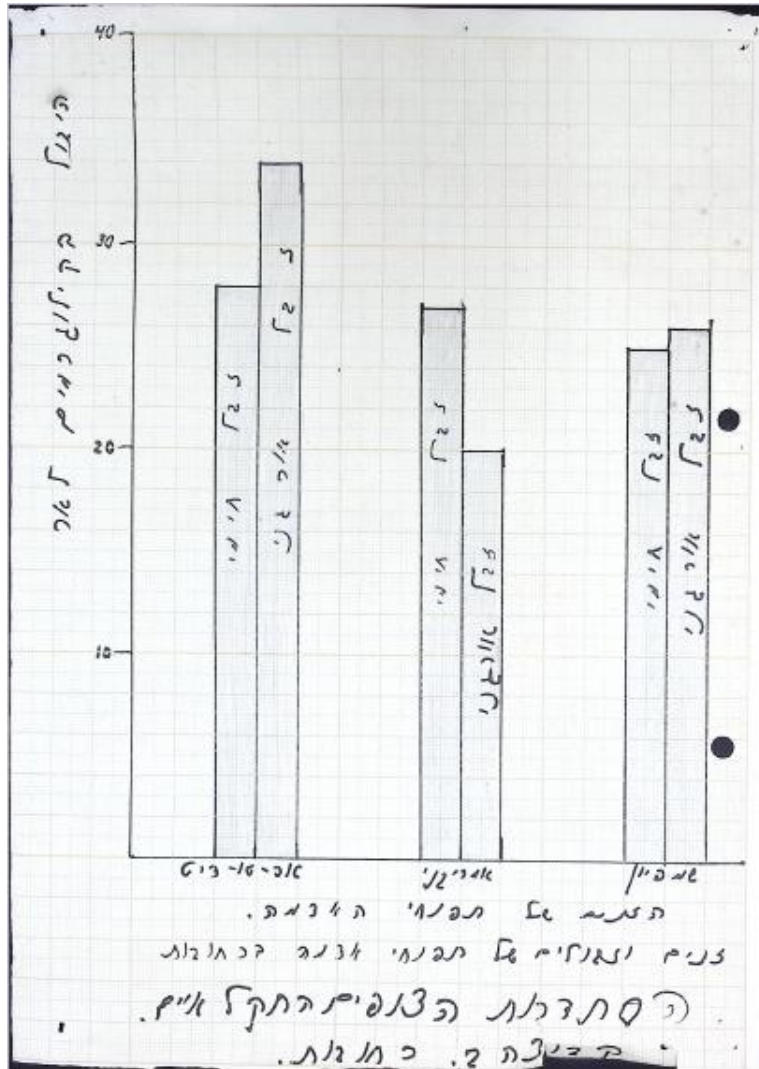
³⁷ ידיעות, כרך א, חוב' ה-ו, 1927, עמ' 236-237.

נמצא כי הזן המתאים ביותר למושבה הוא אפ-טו-דייט, ושיטת הזיבול היעילה ביותר היא באמצעות זבל אורגני. לגבי התועלת למושבה, חניכים אחדים נוקטים זהירות ומעירים בסיכומיהם כי לא ניתן להגיע למסקנות מוחלטות, מכיוון שהמין שהצליח באדמה כבדה אולי לא היה מצליח באדמה קלה.

תרשים של תוצאות הניסוי:

כל היבול נמכר, למעט יבול ערוגה אחת ששימש לכלכלת מחנה הצופים הכלליים שחנה ברחובות באותה עת. חברי הקבוצה שלקחו מן היבול לעצמם, קנו אותו בכסף במחיר השוק.

קטעים מתוך רשימותיהם של חניכים מקבוצת תפוחי האדמה – יומן עבודה, הסתכלות (תצפית) ודוח כספוי:³⁹

יומן העבודה

יום	העבודה שנעשתה	מספר השעות
1	סידור חולקים	3
2	צירוף	5
3	צירוף וסידור	4½
4	סידור וסידור	7½
5	סידור	2
6	סידור	2
7	סידור	1
8	סידור	2
9	סידור	1
10	סידור	1
11	סידור וסידור	2
12	סידור וסידור	2
13	סידור וסידור	1
14	סידור וסידור	1
15	סידור וסידור	1

³⁹ הערות: ביומן העבודה "זריקה" = ריסוס; בכ"ג ניסן רשום "זריקת האבטיחים": מחלקת ההדרכה לא הצליחה להשיג זנים נוספים של תפוחי אדמה, ומכיוון שזמן הזריעה כבר עבר, הוחלט לגדל גם אבטיחים כדי שהעבודה שנעשתה עד אז לא תרד לטמיון; בדוח הכספוי: ג"מ = גרוש מצרי.

נס ציונה

נס ציונה הייתה המושבה השלישית ב"גרעין המייסד" של הקבוצות, ופעלו בה שלוש קבוצות:

קבוצה ג עסקה בהשפעת הזיבול על מצב שתילי לימונים. הילדים נדרשו למדוד את גובה השתילים בכל חלקה ואת מצבם של העלים (בריאים / חולים).

במהלך הניסוי תהו הילדים מדוע חלק מהשתילים אינם מתפתחים כראוי למרות הטיפול הטוב. ד"ר כרמין ביקר במקום וגילה כי בקבוצה זו העבודה לא נעשתה בדיוק לפי ההוראות. הילדים התבקשו לבחור בשתילים טיפוסיים באיכות דומה, אך מתברר שחלקם היו באיכות נמוכה מאוד, והדבר היה עלול לפגוע בתוצאות הניסוי. ד"ר כרמין ביקש מהמדריך המקומי להדגיש בפני הילדים את חשיבות הדיוק במילוי ההוראות וגם לבקשם "לרשום בפנקסים את השגיאות שנעשו".⁴⁰ כחלק מהמחקר המדעי, יש לתעד גם את השגיאות על מנת ללמוד מהן.

למרות השגיאות הללו נמשך הניסוי, ותוצאותיו הזמניות סוכמו בטבלה הקבוצתית שכותרתה: "הטבלה הבינונית [הממוצעת] של הגבה, העבי, מספר העלים; מספר החולים" (ראו סריקה בעמוד הבא).

בטקסט הנלווה לטבלה ציין מזכיר הקבוצה כי יש הבדלים גדולים בין חלקה לחלקה מבחינת מצב השתילים, והילדים משערים כי ההבדלים בזיבול גרמו לכך. אמנם היו גורמים נוספים שיכלו להשפיע על התוצאות, כמו טיב האדמה וההבדלים בין השתילים עוד לפני תחילת הניסוי, אך נראה שסוג הדישון היה הגורם העיקרי.⁴¹

⁴⁰ מכתב ממחלקת ההדרכה, 5 ביולי 1927.

⁴¹ וכך כתוב גם בסקירה ב"דיעות" – כרך א, חוב' ז-ח, 1927, עמ' 335.

מספר השלבים, המוליים - קולצה ה' , מספר השלבים, המוליים - קולצה ה'

נס-1717

מספר השלבים מוליים	מספר השלבים מוליים	ה' ב' ג'	ה' ב' ג'	מספר השלבים מוליים	ה' ב' ג'
4 1/2	43 2/3 (40)	0,038	113 1/4	35	א'
2 1/3	40	0,030	92	35	ב'
1	33 1/4	0,035	60 2/3	31	ג'
1/4	21 1/4	0,025	42 1/2	33	ד'
1	22 1/2	0,022	38	33	ה'
3	47 2/3	0,041	105 2/3	12	ו'
3 3/4	47 3/4	0,041	114	12	ז'
2 3/4	39 1/2	0,033	88 1/2	12	ח'
2	31 1/2	0,032	75	12	ט'
3	26 2/3	0,025	52 1/2	12	י'

ה' ב' ג' ד' ה' ו' ז' ח' ט' י'

ה' ב' ג' ד' ה' ו' ז' ח' ט' י'

מספר השלבים, המוליים - קולצה ה' , מספר השלבים, המוליים - קולצה ה'

תרשים של התלמיד דוד פלדמן:⁴²

קבוצה ד הייתה אמורה לעסוק בהדגרת אפרוחים ובהזנתם, אך לא הצליחה לסיים את הלול מפאת חוסר אמצעים ולכן פעילותה נפסקה.⁴³

קבוצה ה – קבוצת שימורי ירקות (כרוב, גזר) שמנתה שש בנות.

במסמך מ-7 באפריל 1927 המדריך הראשי מזמין את המדריכה המקומית ואת הקבוצה לשיחה איתו ועם מדריך השימורים, מר קצפרובסקי. הפגישה התקיימה בבית הספר ב-11 באפריל 1927 בשעה 18:30, ועל בנות הקבוצה להצטייד בירקות ובציוד מתאים:

"כרוב שניים שלושה ראשים, גזר 5 ק"ג, מאזניים, חבית עץ קטנה עם מכסה עץ [...], צלחת של פח, חומץ תמצית [...], סוכר שתי אונקיות, מלח 1 ק"ג, מכונת ספירט. כל משתפת תביא איתה סכין".

שימור מזון נחשב באותם ימים למלאכה "נשית". בדוח של מחלקת ההדרכה נכתב כי "הכיבושים הצליחו יפה ומשמשים עכשיו בתור דוגמא לעבודת הנשים במשקן הביתי".⁴⁴

⁴² השימוש נעשה על פי סעיף 27 לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007 (וזאת במידה שקיימות זכויות יוצרים). ככל שמועלית טענה לפגיעת זכות של בעל זכויות יוצרים בחומר המופיע במאמר זה, ניתן לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: idents@volcani.agri.gov.il בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה.

⁴³ תיאור עבודת הקבוצות - אצ"מ, 1/7396, עמ' 98/15; וראו גם התייחסות לכך בהמשך, בסעיף "קשיים תקציביים".

⁴⁴ אצ"מ, שם, שם.

כאשר בתי הספר היו סגורים לרגל חופשת הקיץ, עבודות שדרשו טיפול מתמיד, כמו השקיית צמחים וגידול בעלי חיים, נמשכו גם בזמן החופשה.⁴⁵ בפרסומי מחלקת ההדרכה מצוין כי ניכרה התלהבות רבה בקרב המורים והוועדים המקומיים במושבות, במושבים ובקיבוצים, ונסודו קבוצות חדשות גם בחופשת הקיץ של שנת 1927. הן התנהלו זמנית על ידי המקומיים, לפי הוראות המדריך הראשי, עד לפתיחת שנת הלימודים, ואז עברה ההדרכה למורים המתאימים.⁴⁶

מחלקת החינוך הביעה את שביעות רצונה מפעילות הקבוצות ומעבודתם המסורה של התלמידים, ובישיבה משותפת בינה לבין תחנת הניסיון, נקבע כי המדריך הראשי יפעל להקמת קבוצות נוספות בכל בתי הספר בארץ, שלומדים בהם ילדים בני 12 ומעלה.

החלום ושברו

לפי תוכנית העבודה השאפתנית של מחלקת ההדרכה מ-14 באוקטובר 1927, הייתה כוונה להקים 100-150 קבוצות בשנת תרפ"ח, לקיים מחנה צופים ותערוכה חקלאית של כלל הקבוצות וכן לארגן פגישות וקורסים למדריכים. תוכננה גם הוצאה לאור של ספרות חקלאית המיועדת לצופים החקלאיים: 12 חוברות חודשיות על נושאים חקלאיים (כרוב, תפוחי אדמה, גידול עיזים, מחלות ומזיקים ועוד) ועל ענייני צופים (משחקי צופים וסידור אוספים); עלונים; חוברות הדרכה; ספר לימוד מקיף לחקלאות עבור בתי הספר; דו-ירחון להסתדרות שיצא לאור פעם בחודשיים ויכלול סיכומי עבודות, כרוניקה מחיי הקבוצות ועוד.⁴⁷

אולם הרעיונות היפים התנפצו אל קרקע המציאות. מחלקת ההדרכה התמודדה עם בעיות תקציביות קשות ועם מחסור במדריכים, ומבחינה חברתית תנועת "הצופים החקלאיים" נאבקה על מקומה מול תנועות נוער אחרות.

• קשיים תקציביים

הקשיים התקציביים במחלקת ההדרכה החלו חודשים אחדים לאחר ייסוד הקבוצות הראשונות, ביוני 1927 או לפני כן, כפי שעולה ממכתבו החרף של ש' צמח, מנהל מחלקת ההדרכה, אל וילקנסקי ב-9 בדצמבר 1927. במכתב תואר מצבה הקשה של המחלקה, וצמח אף הציע לפרקה בגלל בעיות תקציב ועזיבה של מדריכים (עקב פיטורים או התפטרות).⁴⁸

לדבריו, ההנהלה מודיעה בכל פעם על קיצוצים, גם במהלך השנה, והטלטלות האלה פוגעות קשות במשקי החקלאים. עבודות השדה אמורות להתנהל לפי תוכנית עבודה סדורה ובהתאם לעונה, וכל שינוי תקציבי פוגע בעבודה וגורם להפסדים. צמח קובע נחרצות כי לא ניתן לעבוד בתנאים של חוסר ודאות ואיום מתמיד בפיטורים ובקיצוצי תקציב.

⁴⁵ ידיעות, כרך א, חוב' ז-ח, 1927, עמ' 336; ולפי הפרוטוקולים של קבוצה ו בחדרה, כאשר חלק מהתלמידים נעדרו מבתיים בזמן החופשה, חבריהם מילאו את מקומם (ראו פרוטוקול מיום ג' באלול תרפ"ז).

⁴⁶ אצ"מ, 1/7396, עמ' 98/16.

⁴⁷ אצ"מ, שם, מעמ' 98/17 ואילך; בדוח אחר, מ-16 בנובמבר 1927, נמחק מספר הקבוצות וההדרכה הוגבלה למושבות בלבד, כנראה מתוך ההבנה שהתוכנית יומרנית מדי (אצ"מ, S15/23931/6).

⁴⁸ אצ"מ, S15/23931/6.

הקיצוצים פוגעים גם בהפצת ספרות מקצועית לחקלאים: ההדרכה החקלאית צריכה להינתן בהתאם לעונת הגידול, אך בחצי השנה האחרונה העלונים אינם יוצאים בזמן כי לא היה כסף למשלוח בדואר, והמדריכים אינם מגיעים למשקים כי אין מחזירים להם את הוצאות הנסיעה. עוד העיר צמח שהקשר עם המשקים נחלש ושהגיעו מעט פניות בכתב לעומת השנה שחלפה.

וילקנסקי גיבה את צמח והעביר את המכתב לטיפול א' בבלי מהמחלקה להתיישבות חקלאית, שתקצבה את מחלקת ההדרכה.

בבלי הודה כי מצבה הכספי של ההנהלה הציונית עגום והביע תקווה שבמהלך השנה הקרובה יחול שיפור. הוא ציין כי מצב מחלקת ההדרכה נובע מאי תשלום המשכורות ומחוסר האפשרות לשלם הוצאות נסיעה וטען כי לא ניתן לבטל את הקיצוץ התקציבי.

בסיכומו של דבר, מחלקת ההדרכה לא פורקה, אך פעילותה הצטמצמה. ב"דיעות" מדצמבר 1927 נמסר על צמצומים במספר שדות ההדרכה.⁴⁹

הבעיות הכספיות היו נושא שכיח בהתכתבויות בין הקבוצות למחלקת ההדרכה: הקבוצות ביקשו את עזרתה הכספית של מחלקת ההדרכה כאשר הוועד המקומי לא הסכים או לא היה מסוגל לתמוך בהן, אך פעמים רבות פניות אלה נענו בשלילה בשל מצבה הכספי הקשה של המחלקה.

להלן דוגמאות אחדות:

ביבנאל ביקש מנהל בית הספר לשלוח מדריך והנחיות (ח' בחשוון תרפ"ח, 1927), וב-10 בנובמבר נענה כי "לרגל צמצום התקציב ומיעוט האמצעים ספק אם נוכל השנה [שנת הלימודים] להתחיל בארגון הצופים בגליל".

בחדרה המתינו בכיליון עיניים לביקור המדריך הראשי, אך נענו כי "ד"ר כרמין יבוא אליכם, כשהמצב הכספי ירשה זאת" (9 בינואר 1928).

ובתשובה אחרת של מחלקת ההדרכה לקבוצות בחדרה, שתרו אחר חלקת אדמה לאחר שאזלו האדמות ליד בית הספר ונגמרו גם האמצעים הכספיים, נמסר כי: "לצערנו, לא נוכל להשתתף בעבודתכם בתמיכה כספית, אולם בטוחים אנו כי תצליחו להשיג מגרש מתאים אצל אחד מהורי חברי הקבוצה או תוכלו להשתמש בחלק מהשדרות הציבוריות" (14 בפברואר 1928).

המחסור הכספי בלט במיוחד בהקמת לולים:

בנס ציונה קבוצה ד לא יכלה להשלים את הגג ללול בגלל חוסר תקציב. ביוני 1927 כתב המורה המקומי שהם לא קיבלו אף פרוטה מוועד המושבה עבור הצופים ושהעבודה משותקת. הוא התרעם על תחנת הניסיון שהבטיחה לתמוך בקבוצות על ידי הלוואה, אך לא עמדה בדיבורה.

ב-3 באוקטובר עדכן המורה שהם שקועים בחובות הקשורים בסידור הקבוצות הקיימות. ולגבי הלול הבלתי גמור: לבני החמר ששימשו להקמת קירות הלול אינן עמידות לגשמים, ולכן עם בוא החורף, כל המבנה הקיים עלול להיהרס. תשובת מחלקת ההדרכה ניתנה ב-7 באוקטובר: "עניין הלול קשה מאוד, כי המדריך לגידול עופות ביהודה אינו פה כעת ואין ערך ללול בלי מדריך. [...] ידוע לך מצב העניינים בהנהלה הציונית ובייחוד עכשיו עם

⁴⁹ כרך א, חוב' ז-ח, 1927, עמ' 333.

שינוי האכסוקטיבה. עד שלא תבוא ההנהלה החדשה ונקבע איתה את עבודותינו, אין אנו יכולים להיענות לדרישות כספיות כי אין תקציבנו ברור".

כפי שראינו לעיל, פרויקט גידול האפרוחים לא בוצע באותה שנה.⁵⁰

גם בנהלל לא היו אמצעים להקמת לול. על פי הדוח של ד"ר כרמין מביקורו בנהלל ב-11 בספטמבר 1927, לזין (מדריך העופות) סבר כי חשוב להקים לולים בכל המושבים בעמק יזרעאל, אך "שאלת הכסף היא קשה מאוד", ובמכתב מ-9 בדצמבר 1927 הודיעה מחלקת ההדרכה כי אינה יכולה להבטיח לנהלל עזרה כספית בבניין הלול.

הבעיות התקציביות גררו קשיים נוספים:

- היעדר אספקה מסודרת של חומרים וציוד

הקבוצות נזקקו לאספקה של חומרים וציוד, אך לעיתים נדרשו להשיג את החומרים בעצמן. במקרים מסוימים הן נשארו ללא מענה, והדבר עיכב את הניסויים או פגע בהם:

בחדרה ביקש המורה המקומי לשלוח שתילי לימון וצינור להשקיה. לדבריו, מחלקת ההדרכה הבטיחה עזרה כספית, אך לא קיימה זאת. כמו כן, הוועד המקומי אינו מוכן להוסיף כסף על מה שכבר ניתן ואף דורש מהקבוצה לסלק חלק מהחוב. תחנת הניסיון הציעה בתשובה שכל ילד יביא שתילי לימון מביתו, ועל כך ענה המורה, כי ידועה לו האפשרות ה"פרימיטיבית" הזו (כלשוננו), אך אין להשיג אפילו שתיל אחד של לימונים. תשובת התחנה: "ידוע לך היטב [...] המצב בהנה"צ [ההנהלה הציונית]. כרגע לא ניתן לתת עזרה כספית, וכשהמצב ישתפר, התחנה תעמוד בדיבורה (יוני-יולי 1927).

ממסמכים נוספים עולה כי הקבוצות בחדרה החליטו לבסוף לגדל חושחש במקום לימון, אך גם במקרה זה התעוררו קשיים. חברי קבוצה וכותבים לתחנת הניסיון כי לא יכלו למלא בקפדנות אחר הוראות הדישון לחושחש כי לא השיגו מלחת צ'ילי: "אך הן לא באשמתנו הדבר. אתם כתבתם כי אין לכם מלחת צ'ילית [צ'ילי], ובחדרה ג"כ אי אפשר להשיג" (כ"א באדר תרפ"ח, 1928).

ברחובות ביקשו להקים קבוצה לגידול חצילים, אך מחלקת ההדרכה הודיעה שאצלה "אין כרגע זרעים לחצילים" ושניתן להשיגם בבית עסק מסוים (13 בפברואר 1928).

- עיכוב בהגעת ספרות מקצועית

כפי שראינו בדוח של צמח, לא היה כסף להפצת ספרות מקצועית, והדבר בא לידי ביטוי בתלונות של חברי הקבוצות:

המדריך המקומי בכפר סבא שאל את ד"ר כרמין מתי ישלח את הספרות המקצועית שהבטיח (פברואר 1928), ובכפר תבור התלוננו באפריל 1928 על אי קבלת ספרות מקצועית במשך שבעה חודשים.

⁵⁰ אצ"מ, J1/7396, עמ' 98/15.

• מחסור במדריכים

ד"ר כרמין היה המדריך הראשי של הצופים החקלאיים, ועוד לפני כן, במהלך 1926, התמנה לתפקיד "מרצה נודד", המבקר במשקי הפועלות וחבורות הפועלים שבמושבות. הוא היה עמוס עבודה והתרוצץ ברחבי הארץ.

על פי התקנון, למדריך הראשי תפקידים רבים, ובהם: הכנת נושאים ותוכניות לעבודה, לסידור התערוכות, לפגישות ולחגיגות; קריאת הרשימות והסיכומים של חברי הקבוצות; פיקוח על עבודת הקבוצות באמצעות ביקורים ועל ידי קשר מתמיד עם המדריכים המקומיים וחברי הקבוצות.⁵¹

הקשיים מתומצתים בדוח של ד"ר כרמין מסירו ביישובי עמק יזרעאל בספטמבר 1927. לדבריו, האיכרים והמורים תולים תקוות רבות ("תקוות, הזיות וחלומות") בהסתדרות הצופים החקלאיים, אך הוא עצמו מודה כי "העבודה קשה ורבה מאוד. כל קבוצה תדרוש פגישה לפחות פעם ב-5-6 שבועות, ובכל פעם שיחה מקצועית בליווי תמונות מפנס קסם [...]". עיתונות מקצועית היא הכרחית אם אנו רוצים בקיום הדבר. פגישות, תערוכות, התחרויות – כל הדברים הם נחוצים, נחוצים מאוד [...] העיקר שיהיה די כסף לנסיעותיי, לעיתים כמה שיותר תכופות. אז העניין יצליח".⁵²

עבודות הצופים החקלאיים הצריכו ביקורים תכופים של מדריכי התחנה, גם בשל היעדר ספרות מקצועית בעברית, אך מתברר שעומס העבודה היה רב מדי: נוכחות המדריכים הייתה הכרחית גם בחלקות של המתיישבים הבוגרים, והם לא הספיקו להגיע אל החניכים בתדירות הנדרשת.

כמו כן, כפי שצוין בסעיף הקודם, היו פיטורים ועזיבות עקב הקיצוצים התקציביים, והדבר החמיר עוד יותר את מצב כוח האדם במחלקת ההדרכה.

המקומיים הביעו את אי שביעות רצונם מההמתנה המתמשכת לביקור המדריכים:

ברחובות ביקשה קבוצת הלול לשלוח מדריך מקצועי לצורך הושבת דוגרות, כי הזמן המתאים עלול לחלוף (שבט ואדר 1928).

בכפר סבא קיווה המורה "שהוועידה של המדריכים [המקומיים] לא תידחה לאין-סוף. כמו כן, חושבים אנו כי כבר הגיע הזמן שהח' כרמין יבקרנו" (פברואר 1928).

בבלפוריה הוקמה קבוצה לבדיקת חלב, אך חלפו כחודשיים וטרם הגיע המדריך המקצועי, מר כבשנה. תשובת מחלקת ההדרכה בעניין זה: "נמסר הדבר לידי מר כבשנה והוא ודאי יבקרכם לשם זה לכשיפנה" (מאי 1928).

במהלך שנת תרפ"ח עזבו חמישה עובדים את מחלקת ההדרכה, ובהם גם ד"ר כרמין. הוא עזב ב-1 באוקטובר 1928 ולא התמנה לו מחליף.⁵³

ב-15 באוקטובר 1928 התכנסה הוועדה לצופים חקלאיים, בהשתתפות ד' אורי, א' קרמפנר ונ' נפתולסקי ממחלקת ההדרכה, והגיעה למסקנות האלה: בתרפ"ט אפשר להחזיק רק את הקבוצות הקיימות, כדי לשמור על גרעין של צופים חקלאיים, אך לא ניתן ליצור

⁵¹ אצ"מ, J1/7396, עמ' 98/2.

⁵² דוח מביקורו של ד"ר כרמין בתל עדשים, 12 בספטמבר 1927.

⁵³ ראו מצבת עובדי ההדרכה ב"דיעות", כרך ב, חוב' א-ב, יולי 1929, עמ' 81.

קבוצות חדשות כי דרוש אדם מיוחד שירכז את העבודה כולה. אי לכך, ההדרכה תחולק בין 4 מדריכים (השלושה הנ"ל + מ' צבי), וקרמפנר גם ירכז את העבודות.⁵⁴

מצוקת ההדרכה מוזכרת גם בעיתונות התקופה. ב"הארץ" מ-5 בדצמבר 1928 התפרסם דיווח מרחובות: "עד השנה נתקיימו צופים חקלאיים [...] השנה נפסקה העבודה החשובה הזאת מחמת חוסר מדריך. המנהל והמורים סייעו לילדי בית הספר ברחובות להמשיך בפעילויות החקלאיות (סידור משתלות) גם בהיעדר מדריך.⁵⁵

ב-25 בינואר 1929 הודיע ש' צמח לא' בבלי, מנהל המחלקה להתיישבות, כי נכון לזמן כתיבת המכתב קיימות רק שלוש קבוצות: שתיים בתל עדשים ואחת בעין חרוד. לא הייתה אפשרות להרחיב את מספרן בגלל עומס עבודה של המדריכים, אך באביב הם חושבים לחדש את הקבוצות במקומות שונים בארץ. צמח הדגיש כי הם משתדלים להחזיק את הקיים, והפעילות המלאה תוכל להתחדש בשנה הבאה, "רק אחרי שנקבל איש מיוחד לכך".⁵⁶

• מעמד "הצופים החקלאיים" כתנועת נוער

תנועת "הצופים החקלאיים" הוקמה כהסתדרות נפרדת, שאינה קשורה ארגונית לתנועת הצופים העבריים. השימוש בכינוי "צופים" נבחר, בין היתר, בשל אי שיוכם לתנועה מפלגתית כלשהי, אך במהלך שנות העשרים קמו תנועות נוער נוספות, חלקן בעלות גוון פוליטי, והן משכו את לב בני הנוער.

כפי שצוין לעיל, נושא השיוך התנועתי עלה בדיון של ד"ר כרמין ואנשי מרחביה בשאלת הצופים אל מול הנוער העובד. גם בביקורו בנהלל נתקל המדריך הראשי בהתנגדות דומה, ובדוח הוא כתב על פגישתו עם חברים מוועדת התרבות ומהוועד החקלאי של המושב: "הוצאתי מלבם את הפחד המופרז מפני הצופיות שבדבר" (11 בספטמבר 1927).

הסופר ואיש הציבור מרחובות, משה סמילנסקי, ציין בספרו כי בכור לוי, מנהל בית הספר העממי, ויצחק נשר, המורה לספורט, שקדו על הקמת תנועה של "הצופים" בין התלמידים בתקווה לאחד את בני הנוער סביב תנועה ניטרלית מבחינה פוליטית, לעומת תנועות הנוער האחרות שהיו בעלות גוון מפלגתי, אך הניסיון עם "הצופים החקלאיים" לא צלח: "הזרמים המפלגתיים והפוליטיים קסמם היה רב יותר מזרם בלתי-מפלגתי ובלתי-פוליטי".⁵⁷

ניסיון "להחיות" את קבוצות הצופים החקלאיים

על פי דוח מחלקת ההדרכה ממאי 1931, בשנת תרפ"ז היו 8 קבוצות, בתרפ"ח 35, בתרפ"ט 5, ומת"ץ ועד סוף אפריל תרצ"א (1931) לא היו קבוצות כלל.⁵⁸ כך הסתיים פרק הצופים החקלאיים בהנהלת מחלקת ההדרכה של תחנת הניסיון.

במהלך שנות השלושים נעשה ניסיון "להתניע" מחדש את תנועת הצופים החקלאיים. בנובמבר 1933 התקיימה ברחובות פגישה בהשתתפות נציגי המורים, העסקנים והחקלאים ממושבות דרום יהודה וכן החוקרים ד"ר י' רייכרט וד"ר ה"צ קליין מתחנת הניסיון.⁵⁹

⁵⁴ דוח של מחלקת ההדרכה מ-22 באוקטובר 1928 (אצ"מ, S15/23676).

⁵⁵ רחובות: בבית הספר, הארץ, 5 בדצמבר 1928, עמ' 3 (ע"ה).

⁵⁶ אצ"מ, S15/23676.

⁵⁷ מ' סמילנסקי, רחבות – ששים שנות חייה, עמ' 124.

⁵⁸ דוח לשנים תרפ"ז-תרצ"א, עמ' 17 (אצ"מ, A210/94).

⁵⁹ פרוטוקול הישיבה מ-26 בנובמבר 1933 - ראו אצ"מ, J15/4318/2.

בישיבה הלינו הנוכחים על "ריקבון סנובי" ועל חובבנות לבנטינית שפשו בנוער. רייכרט מתחנת הניסיון אמר כי העבודה החקלאית תכניס בילדים יצירתיות ושמחה והתנדב לקבל על עצמו את ריכוז הנושא. הוא סבר כי יש להקים קבוצות באופן מיידי והוסיף שבחול"ל ההורים דווקא מעודדים את הילדים להצטרף לצופים החקלאיים, ועל כן יש לשער כי גם ההורים בארץ חפצים בכך. הוא אף הציע להשתמש במשקי ההורים למטרה זו.

ע' אמתי מנס ציונה טען כי הקמת קבוצות ללא תוכנית שיטתית אינה אלא טלאי, כפי שמוכיח הניסיון שלא צלח בשנות העשרים.

מ' גולדשטיין מראשון לציון צידד בהקמת תנועה ולא בקבוצות נפרדות. לדעתו, "ללא רומנטיקה לא תיווצר תנועת נוער", ולשם כך יש להשתמש בצופיות הכללית ולהרחיב את אופי העבודות גם אל מחוץ לחקלאות. אחד הנוכחים הציע לייסד גם "קלובים חקלאיים", ומשתתף אחר הציע לצרף את החניכים ל"מכבי", אך בוועד המנהל של ועדת התרבות התנגדו ל"מכבי" ודרשו ניטרליות.

בסיום הפגישה הוחלט להניח את היסודות ל"צופים חקלאיים", בשיתוף המורים, החקלאים ועסקני התרבות. נקבע כי תחנת הניסיון תכין תוכנית לשיעורי ערב בחקלאות במושבות, וינסו לערב גם את ויצ"ו.

ככל הידוע, הרעיונות שהועלו באותו דיון לא התממשו במבנה הארגוני הקיים.

רוח הדברים שהושמעו בישיבה הנ"ל, משתקפת גם בעיתון של איכרי המושבות, "בוסתנאי":
 ברשימה "בית הספר הכפרי" הכותב, המכונה ח-י, זועם על הזרמים המדיניים ש"התחילו עושים שמות בחוגי הנוער. בטכסיסים פסולים משכו אותו לתוך המחנות המפלגתיים". הוא סבור כי השכלת ההורים אינה מספקת וכי יש צורך בלימוד מדעי שיטתי, על פי הוראות חוקרי תחנת הניסיון. אלו אינן מותרות, והמורים צריכים להרחיב את ידיעותיהם באופן קבוע.⁶⁰

ע' אמתי מנס ציונה, שהשתתף בישיבה המדוברת, מפרט את משנתו לחינוך חקלאי בבית הספר העממי במאמרו "החקלאות בבית-הספר במושבה". לדבריו, הילדים בטלים בשעות הפנאי ומשחקים בגולות ובכדורגל. במושבות הגדולות עוסקים בתעשייה חקלאית (תוצרת פרי הדר), אך במושבה ובמושב הפועלים יש ליצור משק חקלאי. הוא מציע לשלב לימודי חקלאות בתוכנית הלימודים העירונית ולהכשיר את מורי המושבות. יש לבחור ועד מיוחד, שיהיה מורכב מנציגי הוועד המפקח, ארגון ההורים, חבר המורים ומדריך חקלאי מטעם מחלקת החינוך. הוועד כבר ימצא את המקורות הכספיים הנחוצים, אך חסרים הדרכה וארגון.⁶¹

י' זיו-אב אומר בהרצאתו "עבודת התרבות במושבות", כי יש לטפח במושבות "תרבות איכרית" הדוגלת באהבת "עבודות האדמה הקטנות" – בגן הירק, ברפת, בכורת, ולא דווקא בהסתגרות בגבולות הפרדסנות, אך ברוב הנקודות בארץ טרם נוצר קהל קשוב לתרבות זו. הוא מציינ את הצופיות כדרך להגשים את החינוך החקלאי לצעירים, מבלי להתנגש עם בית הספר [כנראה רומז לגוון הפוליטי של תנועות אחרות]. כך ניתן להחדיר בילדים את אהבת החופש והטבע ואת ערכי היהדות ותרבותה.⁶²

לסיכום חלק זה, הכול הבינו את חשיבות החינוך החקלאי, וגברה ההכרה בצורך בתוכנית סדורה, באמצעים ובמדריכים רבים על מנת להנחיל את הידע החקלאי באופן מיטבי, אך באותן שנים טרם נמצא הגורם שירכז את כלל ההיבטים הללו.

⁶⁰ בוסתנאי, שנה ה', 17 בינואר 1934, עמ' 7-8.

⁶¹ בוסתנאי, שנה ו', 18 באפריל 1934, עמ' 5-8.

⁶² ההרצאה נדפסה בבוסתנאי, שנה ו', 27 בפברואר 1935, עמ' 34-35.

הרקע להקמת המועדונים החקלאיים בארץ בשנות הארבעים

(1) שינויים ארגוניים במערכת החינוך

במהלך שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים התחוללו בארץ שינויים ארגוניים חשובים במערכת החינוך בכלל ובחינוך החקלאי בפרט, ואלו הכשירו את הקרקע להקמת המועדונים החקלאיים במהלך שנות הארבעים.

א. מעבר מוסדות החינוך מהנהלה הציונית לוועד הלאומי

כפי שראינו לעיל, מצבה הכספי של מחלקת ההדרכה היה בכי רע כבר משנות העשרים, והמצוקה התקציבית לא פסחה גם על שאר מוסדות ההנהלה הציונית. על פי הדוח שהוגש לקונגרס הציוני השמונה עשר ב-1933, הכנסות קרן היסוד פסקו כמעט לגמרי (בקיץ 1932), ובשל המצב הכספי החמור והקיצוצים, בייחוד בתקציבי החינוך, פרצה שביתת מורים שנמשכה כחודש ימים, והנהלת הסוכנות נשארה חייבת למורים ולפקידים משכורת עבור שישה חודשים.⁶³

ש' צמח, ראש מחלקת ההדרכה, התפטר ב-1933 ועבר לנהל את בית הספר כדורי בכפר תבור, ומר בבלי, מנהל המחלקה להתיישבות חקלאית, התפטר באותה שנה.⁶⁴

משנת הלימודים תרצ"ג עברה מערכת החינוך מרשות הסוכנות לזו של היישוב (הוועד הלאומי – מועצת "המדינה שבדרך").⁶⁵ לאחר המעבר רוב המימון של מערכת החינוך הגיע ממוסדות היישוב העברי, והשתתפות ההסתדרות הציונית פחתה עקב כך. בזמן כתיבת הדוח (יולי 1933) שרר שקט במערכת החינוך והמשכורות שולמו כסדרן.

העברת בתי הספר לוועד הלאומי אילצה את העיריות ואת המושבות להשתתף במידה גדולה יותר בהחזקתם וחזקתם את הקשר בין בתי הספר ובין ההורים.⁶⁶

השינוי הארגוני במערכת החינוך והמעורבות הגדולה יותר של הרשויות המקומיות וההורים סייעו בהמשך למימוש הרעיון של הקמת מועדונים חקלאיים.

ב. ריכוז החינוך החקלאי

עם עזיבת ד"ר כרמין קרסה הסתדרות הצופים החקלאיים, והניסיונות לרכז את המלאכה בידי אדם אחר לא עלו יפה. מצב זה שיקף את הבעיה בחינוך החקלאי בכללותו: לא הייתה תוכנית שיטתית ולא היו גופים קבועים למיסוד מקצוע החקלאות, אלא אנשים מסוימים לקחו על עצמם את המשימה, ומשעזבו – נהרסה עבודתם כליל. המורים היו חסרי ידע בתחום זה ולא יכלו להשלים את הפער שנוצר. נוסף על כך, לא היה תיאום בין המוסדות לגבי רכישת ציוד חקלאי, והדבר גרם לבזבז של כספים ושל כוח אדם. לפיכך

⁶³ דין וחשבון האכסוקטיבה של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לקונגרס הציוני השמונה-עשר ולמועצת הסוכנות היהודית בפראג, כ"א באוגוסט-ב' בספטמבר, 1933, עמ' 392 (אצ"מ).

⁶⁴ דין וחשבון המחלקה להתיישבות חקלאית, שם, עמ' 278 (אצ"מ).

⁶⁵ דין וחשבון מחלקת החינוך לקונגרס הציוני ה"ח, שם, עמ' 329 (אצ"מ).

⁶⁶ ייתכן שהשינוי הארגוני בבתי הספר הביא לניסיון לחדש את קבוצות הצופים החקלאיים, כמו הישיבה שהתקיימה בנובמבר 1933, אך לא היה די בכך.

הובן הצורך בהכנת תוכנית עבודה סדורה לחינוך חקלאי, מהכיתות הנמוכות ועד להשתלמות חקלאית ברמה אוניברסיטאית.⁶⁷

בסוף 1941 חלה התקדמות רבה בחינוך החקלאי הממוסד עם הכנסת תפקיד חדש למחלקת החינוך של הוועד הלאומי: המפקח על החינוך החקלאי. האגרונום ישראל כהן מונה לתפקיד זה והוא ריכז את הוראת החקלאות בבתי הספר. בעקבות מינויו נקבעה תוכנית שיטתית ללימודי החקלאות והוכשרו מורים מקצועיים.

(2) התרחבות פעילותה של ויצ"ו בתחום החינוך החקלאי בארץ תנועת ויצ"ו (נשים יהודיות ציוניות), שהוקמה באנגליה ב-1920, הקימה שלוחה בארץ ישראל ב-1927 וחלק מתפקידיה כלל גם הכשרה מקצועית בתחום החקלאות.⁶⁸ מתחילת שנות השלושים הרחיבה ויצ"ו את פעילותה בתחום טיפוח הגינות,⁶⁹ ובמסגרת זו נשלחו מדריכות לבתי הספר ולבתים פרטיים, כדי להנחות את המורים ואת התושבים. המדריכות עודדו את התלמידים לטפל גם בגינות הפרטיות. ויצ"ו קבעה פרס לגינה היפה ביותר, הן בבתי הספר והן בבתי התושבים, ובזכות הביקורים הקבועים של המדריכות נערך מחזור זרעים תקין, והיבול בגינות השתפר בכמותו ובאיכותו.⁷⁰

לפי דוח המחלקה להתיישבות חקלאית משנת 1935, במהלך שנות השלושים נמסרו לויצ"ו משקי הפועלות, והתנועה אף ייסדה שני בתי ספר חקלאיים לצעירות, שבהם ניתנה, מלבד העבודה בשדה וברפת, גם הכשרה תאורטית בכל ענפי המשק והבית.⁷¹

הקמת המועדונים החקלאיים והפעילות בהם

ב-1943 הוקמו המועדונים החקלאיים הראשונים על ידי המפקח על החינוך החקלאי במחלקת החינוך של הוועד הלאומי.

אמנם היו קשיים, שהועצמו עקב מלחמת העולם השנייה, כגון תקציב מצומצם, מחסור בצידוד חקלאי ובמורים מתאימים, אך ישראל כהן רתם את ויצ"ו, וזו עזרה באמצעים כספיים ובמדריכות. כמו כן, במסגרת הסכם עם

⁶⁷ מתוך הדוח של ישראל כהן, המפקח על החינוך החקלאי. מובא אצל ח' ריסקין, שהיה עוזרו בביקוח על החינוך החקלאי: פעולות הפיקוח על החינוך החקלאי במחלקת החינוך של הוועד הלאומי בארץ-ישראל בשנים 1941/2-1946, עמ' 29.

⁶⁸ ראו באתר של ויצ"ו – פעולות התנועה לפני הקמת המדינה.
⁶⁹ טיפוח הגינות העירוניות התפתח בעיקר בהשפעת ויצ"ו. ראו: ידיעות, כרך ב, חוב' ג-ד, 1930, עמ' 182 ("גנת הירק בערים" מאת ש' צמח ונ' נפתולסקי); לפי הדוח של מחלקת ההדרכה מ-14 באוקטובר 1927, ויצ"ו גילתה עניין רב בפעילות הצופים החקלאיים (אצ"מ, 1/7396, עמ' 98/16), אך כנראה לא שותפה בפועל.

⁷⁰ י' לבנון, החינוך לחקלאות, עמ' 12; וגם: בשנת תרצ"ב נוסד בתל אביב המכון הביולוגי-פדגוגי בידי יהושע מרגולין, שעשה רבות לפיתוח גינת בית הספר (שם, עמ' 11).

⁷¹ דין וחשבון המחלקה להתיישבות חקלאית (1935), עמ' 39 (מקור: ארכיון המדינה).

מחלקת ההדרכה של ויצ"ו, נמסרו לה 29 בתי ספר לשם הדרכה ואספקת ציוד חקלאי. לבקשתו של כהן, מונה לו עוזר שסייע לו מאוד בעבודתו.⁷²

במהלך תקופת כהונתו של כהן הוקם מרכז לשירות חקלאי לבתי הספר, וזו הייתה הכתובת שאליה פנו המורים או המנהלים בכל הדרוש לקיום או לקידום החינוך החקלאי (תכנון משק חקלאי, הדרכה ופיקוח, אספקת ציוד חקלאי, ארגון מועדונים, מינוי מורים מקצועיים וסידור תוכניות לימודים). הדבר הבטיח הדרכה רציפה וזמינות של חומרים וציוד.

המועדונים בארץ פעלו באזורים כפריים למחצה, במושבות ובערים, מחוץ למערכת השיעורים הקבועה, ומנו קבוצות גדולות של חניכים (לפחות 20 תלמידים לקבוצה). כחבר במועדון יכול היה להתקבל כל ילד מכיתה ו ומעלה, שהיה מסוגל, לדעת מחנכיו, לטפל בענף חקלאי מסוים בביתו ושקיבל לכך את הסכמת הוריו. המשק היה בחצר הפרטית של התלמידים, ואם לא היה שטח מתאים - כמה תלמידים טיפלו במשותף בענף חקלאי במשק שליד בית הספר.⁷³ התנועה כללה תלמידים מכל הזרמים החינוכיים, וכל חניך נדרש למלא "הצהרת חבר", בדומה לטופס ההתחייבות של "הצופים החקלאיים".

התקנון חייב את השתתפות הרשות המקומית בניהול המועדון. הפעולות הפנימיות של המועדון נקבעו בפגישות משותפות של המורה וועד תלמידי המועדון (מזכיר, רכז, סגן, גזבר ונציגי הענפים השונים). בדומה לתנועת הצופים, הפעילות התבססה על הנהלה עצמית ועל חינוך לאזרחות טובה. המורה והחניכים ערכו ביקורים במשקים של חברי המועדון, והמפגשים במועדון הוקדשו למתן הנחיות, להרצאות, לצפייה בסרטים רלוונטיים, לסידור אוספים ועוד. כמו החניכים באמריקה וב"צופים החקלאיים", גם חברי המועדונים נדרשו לתעד את עבודתם וקיימו תערוכות, ביקרו במועדונים אחרים והשתתפו בסיוורים במשקים לדוגמה. בשנת תש"ט בחופשת הקיץ נערך בזיכרון יעקב כינוס ארצי בן שלושה ימים של חברי המועדונים. החניכים נדרשו גם להקדיש לפחות פעילות אחת בשנה למען המדינה, כמו השתתפות בייעור הארץ או עזרה למעברות.

לגבי ספרות מקצועית: בירחון "המשק החקלאי" פורסם מדור קבוע על החינוך החקלאי. כמו כן, יצא לאור עלון "המועדון החקלאי", שבו פרסמו החניכים תיעוד מעבודתם וכן רשמים אישיים על ענייני טבע וחקלאות.⁷⁴

המועדונים פעלו במשך יותר מארבעים שנה. בשנות הארבעים התלמידים נהרו אל המועדונים בשל רוח החלוציות, הכמיהה לעבודת האדמה וגם בשל הצורך לפצות על המחסור במצרכים חיוניים בזמן מלחמת העולם השנייה ובתקופות של קליטת העלייה ומלחמת השחרור. בשנות השישים והשבעים התמתנה הפעילות במועדונים עקב דעיכת ערכי החלוציות והשיפור במצב הכלכלי, ובמהלך שנות השמונים פסקה בגלל צמצומים קשים בשעות ההוראה והפסקת ההקצבה למועדונים.

⁷² י' כהן, דו"ח של המפקח על החינוך החקלאי לשנת תש"ד (אצ"מ, J17/4545/4).

⁷³ י' לבנון, החינוך לחקלאות, עמ' 10; ש' פינקלשטיין, י' לבנון וא' הראל, מועדונים חקלאיים, עמ' 35-37.

⁷⁴ ראו סקירה של י' לבנון: במועדונים החקלאיים, בתוך העלון: המועדון החקלאי, אייר תש"י, עמ' 4 (אצ"מ, J17/4145).

סיכום

תוכניתו של אלעזרי-וילקנסקי להקים קבוצות של צופים חקלאיים תאמה את החזון הציוני בארץ – לחזק את הקשר של בני הנוער עם אדמת המולדת במטרה לחנכם להיות חלוצים נאמנים לעם ולמדינה. ייסוד תנועת הצופים העבריים בארץ באותה תקופה, קיומם של מועדונים חקלאיים בארצות הברית וצמא לידע מצד המורים במושבות – כל אלה חברו לכדי הקמת הסתדרות הצופים החקלאיים. הפעילות שנעשתה במסגרת מחלקת ההדרכה, הרחיבה את השכלת התלמידים והועילה למחקר החקלאי, אולם המכשולים והקשיים שמהם חששו אנשי תחנת הניסיון עוד בתחילת הדרך, צצו במהירות והעיבו על מימוש החזון. הפרויקט השאפתני נקטע באיבו, בעיקר בשל המחסור הכרוני באמצעים ובכוח אדם ובשל העומס שהוטל על המדריכים. גם השפעתן של תנועות נוער אחרות הייתה לרועץ.

בעקבות השינויים הארגוניים במוסדות החינוך בארץ והתחזקות מעורבותה של ויצ"ו בחינוך החקלאי, הבשילו התנאים להקמת "המועדונים החקלאיים" במהלך שנות הארבעים. אלו פעלו ברוח ערכי הצופיות והתקיימו במשך עשרות שנים עד שלהי שנות השמונים של המאה העשרים.

קיצורים

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי

ידיעות – ידיעות תחנת הניסיונות החקלאית

עי"ה – עיתונות יהודית היסטורית

מקורות וביבליוגרפיה

1. חומר ארכיוני ומקורות ראשוניים

ארכיונו של זאב פרנק (מכון וולקני)

מסמכי "הצופים החקלאיים"

"אסיף" – ארכיב המחקר החקלאי של מכון וולקני

דין וחשבון ראשון לתקופת חמש שנות פעולה, תרפ"ב-תרפ"ו:

<https://volcaniarchive.agri.gov.il/skn/e17805>

ידיעות תחנת הניסיונות החקלאית:

כרך א, חוב' ה-ו, 1927

<https://volcaniarchive.agri.gov.il/skn/e17831>

כרך א, חוב' ז-ח, 1927

<https://volcaniarchive.agri.gov.il/skn/e17663>

כרך ב, חוב' א-ב, 1929

<https://volcaniarchive.agri.gov.il/skn/e17829>

כרך ב, חוב' ג-ד, 1930

<https://volcaniarchive.agri.gov.il/skn/e17814>

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)

A210	אלעזרי-וילקנסקי, יצחק:
J1	הוועד הלאומי של כנסת ישראל:
J15	פיק"א – חברה להתיישבות היהודים בארץ ישראל (כולל רשויות שקדמו לה בארץ):
J17	מחלקת החינוך של הוועד הלאומי:
S15	המחלקה להתיישבות חקלאית:

דין וחשבון האכסוקוטיבה של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לקונגרס הציוני השמונה-עשר ולמועצת הסוכנות היהודית בפראג, כ"א באוגוסט-ב' בספטמבר, 1933.

ארכיון המדינה

דין וחשבון המחלקה להתיישבות חקלאית (1935), מס' תיק:
ISA-Privatecollections-YanaitBenZvi-0002ss4

<https://www.archives.gov.il/archives/Archive/0b071706800309fa/File/0b0717068044e4ec>

ארכיון יד טבנקין

הקלטה של דוד אלמגור (קלינמן) מתנועת הצופים: חט 25\מכל קלטות קול\01 (5.9.1988)

ארכיון מוזיאון ה"חאן" בחדרה

סימול התמונה: צופים חקלאיים א' 1-360

כתב העת "בוסתנאי"

אמתי, ע', החקלאות בבית-הספר במושבה, שנה ו, גיליון א, 18 באפריל 1934, עמ' 5-8.

זיו-אב, י', עבודת התרבות במושבות, שנה ו, גיליון מה, 27 בפברואר 1935, עמ' 34-35.

ח-י [לא ידוע השם המלא], בית הספר הכפרי, שנה ה, גיליון לט, 17 בינואר 1934, עמ' 7-8.

עיתונות יהודית היסטורית (עי"ה) [הספרייה הלאומית של ישראל בשיתוף עם אוניברסיטת תל אביב]

הסתדרות הצופים החקלאים, **הארץ**, 4 בדצמבר 1927, עמ' 4.

<https://www.nli.org.il/he/newspapers/haretz/1927/12/04/01/page/4>

וילקנסקי, י', תחנות הנסיון והחנוך החקלאי בארץ, **הפועל הצעיר**, 12 בנובמבר 1920, מעמ' 5 ואילך.

<https://www.nli.org.il/he/newspapers/hhr/1920/11/12/01/page/5>

וילקנסקי, י', צופים חקלאים, **הפועל הצעיר**, 30 במאי 1924, מעמ' 6 ואילך.

<https://www.nli.org.il/he/newspapers/hhr/1924/05/30/01/page/6>

רחובות: בבית הספר, **הארץ**, 5 בדצמבר 1928, עמ' 3.

<https://www.nli.org.il/he/newspapers/haretz/1928/12/05/01/page/3>

2. מקורות נוספים

אלון, ח', **היה נכון! חמישים שנות צופיות עברית בארץ ישראל**, תל אביב, 1976.

אלון, ח', תנועת הצופים מראשיתה ועד 1960, בתוך: מ' נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960**, ירושלים, 1989, עמ' 19-36.

אלעזרי-וולקני, י', **מדות** [מהדורה שיצאה לאחר פטירת המחבר], תל אביב, פרק VI סעיף ו: "צופים חקלאים", 1956, עמ' 265-276.

ברזילי, ע', **אוצר וולקני**, ראשון לציון, 2015. גישה אלקטרונית: <https://volcaniarchive.agri.gov.il/skn/e18251>

דרור, י', תנועות הנוער ובית-הספר, בתוך: מ' נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960**, ירושלים, 1989, עמ' 159-171.

ויצ"ו – פעולות התנועה לפני הקמת המדינה (נצפה: 26.10.23):

<https://www.wizo.org.il/%D7%95%D7%99%D7%A6%D7%95-%D7%9C%D7%A4%D7%A0%D7%99-%D7%94%D7%A7%D7%9E%D7%AA-%D7%94%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%94>

לבנון, י', החינוך לחקלאות, בתוך: ש' פינקלשטיין, י' אלקלעי וי' ויסנשטרן (מרכזים), **חינוך חקלאי לילדי ישראל, 1941-1988, תשי"א-תשמ"ח**, [ירושלים?], [1989?], עמ' 8-24.

לוי, ב', בית הספר ברחובות במלאת לו ששים שנה (פסח תרנ"ג-פסח תשי"ג), בתוך: ד' קמחי וי"ל ריקליס (עורכים), **ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תשי"ג**, תל אביב, 1956, עמ' 523-531.

סמילנסקי, מ', **רחבות – ששים שנות חייה, תר"ן-תשי"י**, רחובות, 1950.

עמיאור, ח', **משק בית האיכר: המשק המעורב במחשבה הציונית**, ירושלים, 2016.

פינקלשטיין, ש', לבנון, י' והראל, א', מועדונים חקלאיים, בתוך: ש' פינקלשטיין, י' אלקלעי וי' ויסנשטרן (מרכזים), **חינוך חקלאי לילדי ישראל, 1988-1941**, תשי"א-תשמ"ח, [ירושלים?], [1989], עמ' 35-37.

רוברט באדן-פאוול [עליו]:

https://www.hamichlol.org.il/%D7%A8%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%98_%D7%91%D7%90%D7%93%D7%9F_%D7%A4%D7%90%D7%95%D7%95%D7%9C (נצפה: 14.9.23)

ריסקין, ח', פעולות הפיקוח על החינוך החקלאי במחלקת החינוך של הוועד הלאומי בארץ-ישראל בשנים 1946-1941/2, בתוך: ש' פינקלשטיין, י' אלקלעי וי' ויסנשטרן (מרכזים), **חינוך חקלאי לילדי ישראל, 1988-1941**, תשי"א-תשמ"ח, [ירושלים?], [1989], עמ' 29-30.

Trace, C. B., Information in Everyday Life: Boys' and Girls' Agricultural Clubs as Sponsors of Literacy, 1900-1920, *Information & Culture*, Vol. 49, No. 3, 2014, pp. 265-293.

תודות

עמליה ברזילי – אחראית מורשת לשעבר במינהל המחקר החקלאי – מכון וולקני

עפרה יחיאלי – קרן רש"י

ד"ר חזי עמיאור – הספרייה הלאומית, ירושלים